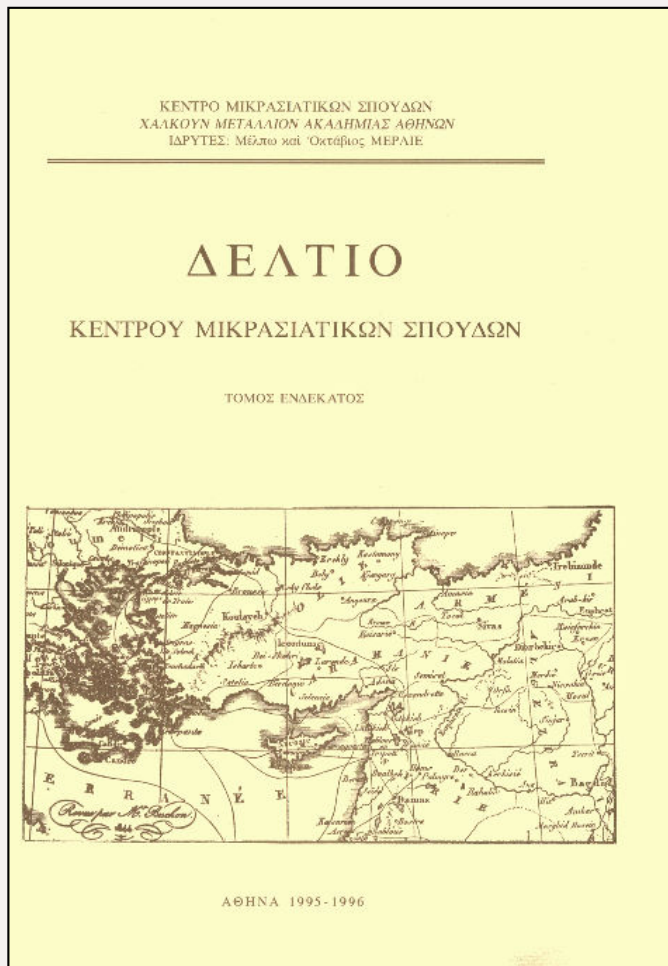

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τομ. 11, 1995

Αμαρτίες, αρρώστιες και γιατροί στη Μικρά Ασία στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες

Χανιώτης Άγγελος

<http://dx.doi.org/10.12681/deltiokms.46>

Copyright © 2015 Δελτίο Κέντρου
Μικρασιατικών Σπουδών

To cite this article:

Χανιώτης, Ά. (1995). Αμαρτίες, αρρώστιες και γιατροί στη Μικρά Ασία στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 11, 13-44. doi:<http://dx.doi.org/10.12681/deltiokms.46>

ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΑΝΙΩΤΗΣ

ΑΜΑΡΤΙΕΣ, ΑΡΡΩΣΤΙΕΣ ΚΑΙ ΓΙΑΤΡΕΙΕΣ
ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ
ΣΤΟΥΣ ΠΡΩΤΟΥΣ ΜΕΤΑΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥΣ ΑΙΩΝΕΣ*

1. *Ἐπιγραφικὲς πηγὲς γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρρώστιας στὴν
ἀρχαιότητα: Ἰάματα, ἀναθήματα, ἐξομολογήσεις*

Ἡ στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸ φαινόμενο τῆς ἀρρώστιας ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἔρευνας ποὺ δὲν συνδέεται μόνο μὲ τὴν ἱστορία τῆς ἐπιστημονικῆς ἰατρικῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἱστορία τῆς κοινωνίας, τῶν ἰδεῶν καὶ τῆς θρησκείας. Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι ἀφιερωμένο στὴ θρησκευτικὴ διάσταση

* Πρώτη μορφή τοῦ ἀρθροῦ δημοσιεύτηκε στὰ πρακτικὰ τοῦ διεθνοῦς συνεδρίου ἀρχαίας ἰατρικῆς τοῦ Λέιντεν (Chaniotis 1995). Ἡ παρούσα μορφή περιέχει πολλές προσθήκες καὶ λαμβάνει ὑπόψη τῆς τῆ νεότερη βιβλιογραφία (κυρίως MALAY 1994, PETZL 1991, PETZL 1994, PETZL 1995, RICL 1995, VERSNEL 1991). Χρησιμοποιοῦνται οἱ παρακάτω συντομογραφίες ἐπιγραφικῶν δημοσιεύσεων:

Bull. épigr.: Bulletin épigraphique, στὴ *Revue des Études Grecques*.

CEG 2: P.A. HANSEN, *Carmina epigraphica Graeca saeculi IV a. Chr. n.*, Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 1989.

I. Akoris: E. BERNARD, *Inscriptions grecques et latins d' Akôris*, Κάϊρο 1988.

I. Cret.: M. GUARDUCCI, *Inscriptiones Creticae*, Ρώμη 1935-1950.

IG: *Inscriptiones Graecae*.

IGUR: L. MORETTI, *Inscriptiones Graecae Urbis Romae*, Ρώμη 1968.

I. Tomis: I. STOIAN, *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae. Volumen II. Tomis et territorium*, Βουκουρέστι 1987.

I. Tralleis: F.B. POLJAKOV, *Die Inschriften von Tralleis and Nysa. I. Die Inschriften von Tralleis (Inschriften griechischer Städte Kleinasien, 36, 1)*, Βόννη 1989.

MAMA IV: W.H. BUCKLER - W.M. CALDER - W.K.C. GUTHRIE, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua. Vol. IV. Monuments and Documents from Eastern Asiae and Western Galatia*, Μάντσεστερ 1933.

Sardis VII: W.H. BUCKLER - D.M. ROBINSON, *Sardis. Volume VII. Greek and Latin Inscriptions. Part I*, Λέιντεν 1932.

SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum*.

TAM V 1: P. HERRMANN, *Tituli Asiae Minoris. Volumen V. Tituli Lydiae. Fasciculus I. Regio septentrionalis ad orientem vergens*, Βιέννη 1981.

τοῦ φαινομένου, ειδικότερα στήν πίστη ὅτι ἡ ἀσθένεια ἀποτελεῖ μορφή θεοδικίας καί ὅτι προϋπόθεση γιά τή θεραπεία εἶναι ἡ ἐξιλέωση.

Ἡ θρησκευτική διάσταση τῆς ἀρρώστιας εἶναι ἐκείνη πού πρώτη ἀναδύεται ἀπό τίς πρωιμότερες πηγές, γραπτές καί μῆ. Ἦδη ἀπό τή μινωική Κρήτη γνωρίζουμε τή συνήθεια νά ἀνατίθενται ὁμοιώματα ἢ παραστάσεις ἀσθενούντων μελῶν τοῦ ἀνθρώπινου σώματος σέ ἱερά, π.χ. στό ἱερό κορυφῆς τοῦ Πεστοφᾶ.¹ Βέβαια τὰ βουβᾶ ἀρχαιολογικά κατάλοιπα δέν ἐπιτρέπουν ἄλλα συμπεράσματα, πέρα ἀπό τὸ ὅτι μὲ τὴν πράξη αὐτὴ οἱ Μινωῖτες ἐναπόθεταν τίς ἐλπίδες τους γιά γιαιρεία στό θεῖο. Πιὸ εὐγλωττη εἶναι ἡ μαρτυρία τῆς Ἰλιάδας, τοῦ ἀρχαιότερου κειμένου τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Ὁργισμένος ἀπὸ τὴ σκαιὴ ἀποπομπὴ τοῦ ἱερέα του Χρῦση ὁ Ἀπόλλωνας στέλνει θανατικὸ στοὺς Ἀχαιοὺς πού μόνο μὲ τὴν ἐξιλέωση καί τὴν προσφορὰ πλούσιας θυσίας θά πετύχουν τὴ λύτρωσή τους (Ἰλ. Α 43-100). Ἡ πρώτη κιόλας ραψωδία τοῦ ἔπους μαρτυρεῖ μιὰ ἰδέα πού σίγουρα εἶναι παλαιότερη ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη καί ἐπιβιώνει μέχρι τίς μέρες μας, τὴν πεποίθηση ὅτι ὑπάρχει μιὰ αἰτιακὴ σχέση ἀνάμεσα στήν ἀρρώστια καί κάποιο ἀνθρώπινο παρὰπτωμα πού προκάλεσε τὴν ὀργὴ τῶν θεῶν.² Τὴν ἰδέα αὐτὴ τὴ συναντοῦμε ἀκόμα καί στήν Ἀθήνα τοῦ κλασικοῦ διαφωτισμοῦ. Στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου, ὅταν ἡ ἐπιστημονικὴ ἰατρικὴ παρακολουθοῦσε ἀμήχανη τὸν ἀποδεκατισμὸ τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὸν σφοδρὸ λοιμὸ, ζωντάνευε ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ τρομερὴ ἐπιδημία ἦταν ἡ βοήθεια πού πρόσφερε ὁ Ἀπόλλων στοὺς Σπαρτιάτες.³

Ἡ περιγραφή τοῦ λοιμοῦ ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη (2, 48-53) εἶναι κείμενο σημαντικό καί γιά ἓνα πρόσθετο λόγο: Ὁ Ἀθηναῖος ἱστορικὸς μᾶς δίνει τὴν πρώτη στήν ἑλληνικὴ γραπτὴ παράδοση *προσωπικὴ* μαρτυρία ἐνὸς ἀσθενοῦς γιά τὴν ἐμπειρία του μὲ τὴν ἀρρώστια. Ἀνάλογες μαρτυρίες περιλαμβάνει ἡ μεταγενέστερη φιλολογικὴ καί ἐπιγραφικὴ παράδοση, μὲ γνωστότερα παραδείγματα τίς «Ἱερὲς ἱστορίες» τοῦ Αἴλιου Ἀριστείδη καί ὀρισμένα ἀπὸ τὰ λεγόμενα *ἰάματα*, δηλαδή περιγραφές ἀσθενειῶν καί θεραπειῶν πού βρίσκονται σὲ ἐπιγραφές σὲ διάφορα Ἀσκληπιεῖα (Ἀθήνας, Ἐπιδαύρου, Λεβήνας, Περγάμου).⁴ Οἱ προσωπικὲς ἀφηγήσεις θεραπειῶν

1. Βλ. π.χ. Davaras 1976, σσ. 246-247.

2. Βλ. π.χ. Steinleitner 1913, σσ. 97-99· Rohde 1925, τόμ. 2, σ. 76 σημ. 1· Pettazzoni 1936, σσ. 62-63, 67-68· Kudlien 1978· Noorda 1979· Frisch 1983, σσ. 42-43· Burkert 1984, σσ. 59-61· Petzl 1988, σ. 156· Petzl 1991· πρβ. Siebenthal 1950. Γιά τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα βλ. π.χ. Danforth 1989, σσ. 74, 76-83, 92-93, 108-109.

3. Θουκ. 2, 54, 4: *μνήμη δὲ ἐγένετο καὶ τοῦ Λακεδαιμονίων χρηστηρίου τοῖς εἰδόσιν, ὅτε ἐπερωτῶσιν αὐτοῖς τὸν θεὸν εἰ χρὴ πολεμεῖν ἀνείλε κατὰ κράτος πολεμοῦσι νίκην ἔσσεσθαι, καὶ αὐτὸς ἔφη ξυλλήψεσθαι.*

4. Συλλογὴ σχετικῶν μαρτυριῶν στό ἔργο τῶν Edelstein-Edelstein 1945, τόμ. 1, ἀρ. 428 (Ἀθήνα, 2ος αἰ. μ.Χ.), 432 (Ἐπίδαυρος, 2ος αἰ. μ.Χ.), 439-441 (Λεβήνα, 1ος αἰ. π.Χ.). Τώρα μπορεῖ νά προστεθεῖ ἡ ἐπιγραφή τοῦ Περγάμου πού δημοσίευσε πρόσφατα

ἀναμφίβολα ἔχουν τεράστια σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τόσο τῆς ἰατρικῆς ὅσο καὶ τῆς θρησκείας. Συνήθως, ὅμως, οἱ συντάκτες τους ἦταν καλλιεργημένα ἄτομα, μερικές φορές γνώστες τῆς ἐπιστημονικῆς ἰατρικῆς τῆς ἐποχῆς τους, ὅπως μποροῦμε νὰ συναγάγουμε ἀπὸ τὴ μνεία συνταγῶν καὶ θεραπευτικῶν μεθόδων. Ἔργα μᾶλλον καλλιεργημένων ἀτόμων ἀνώτερης κοινωνικῆς θέσης εἶναι καὶ οἱ λίγες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, συχνὰ ἔμμετρες, ποὺ δίνουν λεπτομερεῖς περιγραφές τῆς ἀρρώστιας ποὺ ὀδήγησε κάποιον συγγενή τους στοῦ θάνατο. Ἔνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα σχετικὰ κείμενα εἶναι τὸ ἔμμετρο ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα ποὺ ἀνέθεσαν οἱ γονεῖς τοῦ Λούκιου Μινίκιου Ἀνθιμιανοῦ, ποὺ πέθανε τεσσάρων ἐτῶν, πέντε μηνῶν καὶ εἴκοσι ἡμερῶν στὴ Ρώμη τὸν 3ο μ.Χ. αἰ. (SEG, XXIX, 1003). Ὁ πατέρας τοῦ νεκροῦ, γιατρός ὁ ἴδιος, περιγράφει μὲ κάθε λεπτομέρεια τὶς ἀλλεπάλληλες ὀδυνηρῆς ἀρρώστιες τοῦ γιοῦ του στοὺς ὄρχεις (νόσῳ πῆξαν χαλεπῆ διδύμους πέρι), τὰ ὅσα (σῆψιν γὰρ <λαι>οῦ πεδίον ποδός εἶχεν ἐν ὄστοις) καὶ τὴν κοιλιακὴ χώρα (ἐτέραν πάλι μοι νόσον ἤγαγε γαστρός Μοῖρα σπλάγχνα μου ὀγκώσασα καὶ ἐκτῆξασα τὰ λοιπὰ) καὶ τὶς ἀπελπισμένες προσπάθειες τοῦ ἴδιου καὶ συναδέλφων του νὰ τὸν σώσουν (ὁ ταλαίφρων γεννήσας εἰάσατό μου νόσον αἰνήν, ... εἶτ' ἔταμόν με φίλοι γενέτου καὶ μου ὅστε' ἀνεῖλαν).

Ἐξίσου σημαντικές, ἰδίως γιὰ τὴν ἱστορία τῆς κοινωνίας καὶ τῶν ἰδεῶν, εἶναι βέβαια οἱ μαρτυρίες ἀπλῶν ἀνθρώπων. Δυστυχῶς εἶναι πολὺ σπάνιες. Τὴ νοοτροπία τῆς μάζας τοῦ πληθυσμοῦ ἀντανάκλουν μέχρι κάποιο βαθμὸ οἱ ἱστορίες θαυματουργῶν θεραπειῶν στὶς συλλογές *ἰαμάτων* γνωστὲς ἀπὸ τὰ Ἀσκληπιεῖα τῆς Ἐπιδαύρου, τῆς Λεβήνας καὶ τῆς Ρώμης.⁵ Ὡστόσο ἀκόμα κι αὐτὲς οἱ ἱστορίες μᾶλλον συντάσσονταν ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς κι ὄχι τοὺς ἀσθενεῖς· ἔτσι δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀφηγήσεις προσωπικῶν ἐμπειριῶν μὲ τὸ φαινόμενο τῆς ἀρρώστιας.

Οὐσιαστικὰ διαθέτουμε μόνο μιὰ ομάδα τέτοιων πρωτογενῶν πηγῶν, τὶς λεγόμενες «ἐξομολογητικὲς» ἢ «ἐξιλαστικὲς» ἐπιγραφές (confession inscriptions, propitiatory inscriptions, Beichtinschriften, Sühneinschriften) ποὺ βρῖσκονται σὲ διάφορα ἱερὰ τῆς Λυδίας καὶ τῆς Φρυγίας καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 1ο ὠς τὸν 3ο αἰ. μ.Χ.⁶ Αὐτὰ τὰ κείμενα, γραμμένα σὲ

ὁ Müller 1987, σ. 194 (2ος αἰ. μ.Χ.). Γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἀντανάκλᾳ ἡ φιλολογικὴ παράδοση τὸ φαινόμενο τῆς ἀρρώστιας βλ. Grmek 1989, σσ. 17-46.

5. Γιὰ τέτοιες συλλογές ἰαμάτων βλ. Herzog 1931· Edelstein-Edelstein 1945, τόμ. 1, ἀρ. 423, 424, 426, 438· πρβ. Chaniotis 1988, σσ. 19-23, 51-52, 86 (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία). Βασικὲς ἐκδόσεις: IG, IV², 1, 121-122 (Ἐπίδαυρος, τέλη 4ου αἰ. π.Χ.)· I. Cret. I, xvii 8-12 (Λεβήνα, 2ος αἰ. π.Χ.)· IGUR, I, 148 (Ρώμη, 2ος/3ος αἰ. μ.Χ.).

6. Συλλογὴ τῶν ἐξομολογητικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐκδόθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν G. Petzl (Petzl 1994). Γιὰ τὴ γεωγραφικὴ περιοχὴ στὴν ὁποία ἐντοπίζονται βλ. Petzl 1994, σ. vii. Γενικὰ γιὰ τὶς ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφές βλ. Steinleitner 1913· Zingerle 1926· Reitzenstein 1927, σσ. 137-141· Pettazzoni 1936, σσ. 54-115, Pettazzoni 1954, σσ. 57-

άπλη μορφή της ελληνικής, με πολλές συντακτικές και γραμματικές ανωμαλίες, ακολουθούν την ίδια τυπική δομή: "Ένα άτομο εξομολογείται κάποιο άμαρτημα είτε δικό του είτε (σπανιότερα) κάποιου συγγενούς του. Στην όμολογία του εξαναγκάστηκε ο ένοχος από κάποια τοπική θεότητα, που τον καταδίωξε με άρρώστιες ή άλλα άτυχήματα. Όταν ο ένοχος τιμωρούνταν από τη θεότητα με το θάνατο, κάποιος συγγενής του αναλάμβανε να αφηγηθεί το άμαρτημα και τη θεοδικία. Άλλοτε πάλι θύματα της θεϊκής όργης έπεφταν στενοί συγγενείς του ένόχου. Συνήθως ή άρρώστια υποδηλώνεται με κάποια γενική και άοριστη έκφραση⁷ υπάρχουν όμως και περιπτώσεις στις όποίες αναφέρεται το συγκεκριμένο είδος της ασθένειας ή απεικονίζεται (σε ανάγλυφη παράσταση) το άρρωστο όργανο (πίν. 1, 33 περιπτώσεις).⁸ Στη συνέχεια ο ένοχος (ή ο συγγενής του) προσπαθεί να εξιλεωθεί για το άμαρτημά του, προειδοποιεί τους συνανθρώπους του να μην υποτιμούν τη δύναμη των θεών και ύμνει τους θεούς. Φυσικά, δέν είναι όλα τά κείμενα τόσο λεπτομερή ή πλήρη· μερικές φορές κάποια άοριστη έκφραση άρκει για να υποδηλώσει την πολύπλοκη άλληλουχία άμαρτίας, τιμωρίας και εξιλέωσης.⁹ Δίνουμε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα εξομολογητικών έπιγραφών: «Έπειδή ή Τροφίμη, ή θυγατέρα του Άρτεμιδώρου του έπιλεγόμενου Κικιννά, κλήθηκε από το θεό να του προσφέρει κάποια ύπηρεσία και δέν θέλησε να έρθει γρήγορα, την τιμώρησε ο θεός και της πήρε τά λογικά. Ρώτησε λοιπόν την Ταρσηνή Μητέρα και τον Άπόλλωνα Τάρσιο και τον Μήνα Άξιοτηνό του Άρτεμιδώρου¹⁰ που κυβερνά

59· Robert 1964, σσ. 23-33· Varinlioglu 1983· Frisch 1983· Parker 1983, σσ. 254-255· Herrmann 1985· Petzl 1988· Petzl 1991· Versnel 1991, σσ. 75-81· Petzl 1994, σσ. vii-xviii· Petzl 1995, σσ. 41-48· Riel 1995.

7. Π.χ. Petzl 1994, όρ. 9 (πολλά παθόντος), 43 (έγενόμενη όλόκληρος, δηλ. «θεραπεύτηκε»), 62 (εί έσται όλόκληρος), 67 (πεποσχότα), 94 (κολασθείσα και θαραπευθίσα), 96 (κολασθείσα... [και] άφελπισθούσα υπό ανθρώπων), 100 ([κα]ταπίπτω εις ά[σθένειαν]), 114 (κολασθείσα και σωθείσα), 123 (άποκατέστ[η]σε [τῷ έμ]ῷ σώματι).

8. Petzl 1994, σσ. viii, xvii. Γενικά για την παράσταση άρρωστων μελών του σώματος σε αναθήματα, τάματα και εξομολογητικές έπιγραφές βλ. κυρίως van Straten 1981, σσ. 135-140. Πρβ. Aleshire 1989, σσ. 40-42· Forsén 1991· Forsén-Sironen 1991.

9. Συνήθως χρησιμοποιούνται οί παρακάτω όροι: Για την άμαρτία: άμαρτάνω, άμαρτημα, άμαρτία· για τη θεϊκή τιμωρία: κολάζειν, νεμεσείν, έπιζητείν, αναζητείν, έκζητείν, έν κολάσει ποιείν, τάς δυνάμεις αναδεικνύειν/δεικνύειν (ό θεός), κόλασις, νέμεισις· για τη θεϊκή έντολή: παραγγέλλειν· για την εξιλέωση: ίλάσκεσθαι, έξιλάσκεσθαι, ίλαστήριον, ίεροποίημα, θυμολυσία, θυμολυτείν, λυτρόομαι, λύτρον, εύλογείν· για την όμολογία και καταγραφή της άμαρτίας σε στήλη: έξομολογείσθαι, όμολογείν, όμολογία, σπηλογραφείν.

10. Ο Μής είναι ίρανική θεότητα του φεγγαριού, τά Άξίotta τόπος σημαντικού ίερού του και ο Άρτεμίδωρος ο ίδρυτής της συγκεκριμένης λατρείας του Μηνός Άξιοτηνού. Για την άναφορά του όνόματος του ίδρυτή μιάς λατρείας μαζί με τίς έπικλήσεις του θεού βλ. Gschnitzer 1986, σσ. 47-49.

τά (ἢ τὴν) Κορεσα. Κι ὁ θεὸς πρόσταξε νὰ γραφεῖ σὲ στήλη ἢ τιμωρία (μου) καὶ νὰ ἐγγραφῶ γιὰ προσφορὰ ὑπηρεσιῶν στοὺς θεοὺς».¹¹ Στὸ κείμενο αὐτὸ ἀξίζει νὰ προσέξουμε τὴν ἀλλαγὴ τοῦ προσώπου στὴν ἀφήγηση, ἀπὸ τὸ τρίτο πρόσωπο (αὐτήν, ἠρώτησε κ.λπ.) στὸ πρῶτο πρόσωπο (ἐμαυτήν), πού μᾶλλον ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι οἱ ἐξομολογήσεις γίνονταν μὲν ἀπὸ τὸν ἔνοχο, καταγράφονταν ὁμως ἀπὸ ἱερεῖς, ἰδίως ὅταν ὁ ἐξομολογούμενος ἦταν ἀναλφάβητος. Ἐνα δεύτερο παράδειγμα: «Ὁ Διογένης εἶχε κάνει ἓνα τάμα γιὰ τὸ βόδι του, ἀλλὰ δὲν τὸ ἐκπλήρωνε. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τιμωρήθηκε ἡ θυγατέρα του Τατιανὴ μὲ ἀρρώστια στὰ μάτια της. Τώρα ὁμως ἐξιλεώθηκαν καὶ πρόσφεραν τὸ ἀφιέρωμα».¹² Μόλις μιὰ συμφορὰ κτύπησε τὸ σπίτι τοῦ Διογένη, ἄρχισε νὰ ἀναρωτιέται γιὰ ποιὸ λόγο τὸν κατάρρεχαν οἱ θεοί· μόνος του ἢ μετὰ ἀπὸ συζητήσεις μὲ τοὺς ἱερεῖς θυμήθηκε καὶ ὁμολόγησε ὅτι εἶχε ἀφήσει ἀνεκπλήρωτο ἓνα τάμα του. Γιὰ νὰ ἐξιλεωθεῖ ὄχι μόνον πρόσφερε τὸ ὀφειλόμενο τάμα, ἀλλὰ καὶ ἀνέθεσε μιὰ ἐπιγραφή μὲ τὴν ἀφήγηση τοῦ ἁμαρτήματός του. Ὅπως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ ἄλλα, λεπτομερέστερα κείμενα, ἡ ἐξιλέωση περιλάμβανε καὶ διάφορες ἱεροπραξίες (βλ. κάτω). Αὐτὸ πού δὲν συνάγεται ἀπὸ τὸ κείμενο εἶναι ἂν ἡ Τατιανὴ γιατρεύτηκε ἢ ἂν ἡ ἐξιλέωση ἀπλῶς λύτρωσε τὴν οἰκογένεια τοῦ Διογένη ἀπὸ ἄλλες μελλοντικὲς συμφορές.

Ἡ σημασία αὐτῶν τῶν κειμένων, διατυπωμένων χωρὶς ἐπιτήδευση καὶ ὑψηλὲς λογοτεχνικὲς ἀξιώσεις ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς χωρικοὺς πού ζοῦσαν στὶς ἀπομακρυσμένες κῶμες πού ποτὲ δὲν ἔλκυσαν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φιλολογικῶν πηγῶν μας, εἶναι προφανής. Μολονότι ὑποθέτουμε ὅτι τὰ κείμενα καταγράφονταν μὲ τὴ βοήθεια ἱερέων,¹³ οἱ ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφὲς παραμένουν προσωπικὲς μαρτυρίες καὶ ἐκφράζουν μὲ ἄμεσο τρόπο τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς ἀντιλήψεις ἀπλῶν ἀνθρώπων ὅταν βρίσκονται ἀντιμέτωποι μὲ τὴν ἀρρώστια, τὴ θεραπεία, τὴν ἰατρικὴ καὶ τοὺς γιατροὺς. Ἄν καὶ οἱ ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφὲς ἔχουν συζητηθεῖ συχνὰ σὲ σχέση μὲ τὴν ἱστορία τῆς θρησκείας (βλ. σημ. 7), ἡ συμβολὴ τους στὴν ἱστορία τῆς ἰατρικῆς παραμένει σχετικὰ παραμελημένη.¹⁴ Ὡστόσο, γιὰ νὰ τὶς κατανοήσουμε καλύτερα

11. Petzl 1994, ἀρ. 57: *ἐπι Τροφίμη Ἀρτεμιδώρου Κι/κιννάδος κληθεῖσα ὑπὸ τοῦ/θεοῦ ἰς ὑπηρεσίας χάριν μὴ/βουληθοῦσα ταχέος προσελθεῖν, ἐκολάσεται αὐτήν καὶ μα/νῆναι ἐποίησεν· ἠρώτησε οὖν Μη/τέρα Ταρσηνὴν καὶ Ἀπόλλωνα Τάρσι/ον καὶ Μῆνα Ἀρτεμιδώρου Ἀξι/οττηνὸν Κορεσα κατέχοντα, καὶ ἐκέλευσεν στηλλογραφε/θῆναι νέμεισιν καὶ καταγρά/ψαι ἐμαυτὴν ἰς ὑπηρεσίαν τοῖς θεοῖς.*

12. Petzl 1994, ἀρ 45: *Διογένη[ς] εὐξάμενος ὑπὲρ τοῦ/βοός κέ μὴ ἀποδοῦς,/ἐκολάθη αὐτοῦ ἡ θυ/γάτηρ Τατιανὴ ἰς τοὺς/ὄφθαλμοὺς. Νῦν οὖν/εἰλασάμενοι ἀνέ/θησαν.*

13. Πρβ. Varinlioglu 1989, σ. 37· Petzl 1994, σ. xvί. Ἡ χρῆση τυποποιημένων ἐκφράσεων καὶ ἡ ἀλλαγὴ τοῦ προσώπου τοῦ ἀφηγητῆ (βλ. πάνω) ἀποτελοῦν ἰσχυρὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐπέμβαση ἱερέων.

14. Ὁ Kudlien 1978 συνέταξε μιὰ ἐνδιαφέρουσα μελέτη γιὰ τὴ συνάφεια ἐξομολογήσεων καὶ θεραπείας στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα· μερικὰ παραδείγματα ἀσθενειῶν στὶς ἐξομο-

θά πρέπει νὰ τὶς συνεξετάσουμε μὲ ἄλλες πηγὲς ἀπὸ τὶς ἴδιες περιοχὲς ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἄρρώστιες καὶ θεραπείες. Οἱ μόνες ἄλλες διαθέσιμες πηγὲς γιὰ αὐτὰ τὰ θέματα στὴ Λυδία καὶ τὴ Φρυγία εἶναι οἱ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές (πίν. 2), ποὺ συνήθως χαρακτηρίζονται ὡς ἐκπλήρωση ταμάτων (*εὐχαι*) καὶ συχνὰ συνοδεύονται ἀπὸ παραστάσεις τῶν ἄρρωστων μελῶν.¹⁵ Τάματα καὶ ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφές εἶναι συγγενικὲς ἐκδηλώσεις τῶν ἴδιων μορφῶν θρησκευτικότητας, συνήθως ἀπευθυνόμενες στὶς ἴδιες θεότητες. Πολλὲς ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφές εἶναι ἀναθήματα γιὰ τὴν ἐξιλέωση ἀπὸ κάποιο παράπτωμα, μερικὲς μάλιστα χαρακτηρίζονται ὡς τάματα.¹⁶

Ἡ ἰδιαίτερη σημασία τῶν ἐξομολογητικῶν ἐπιγραφῶν γιὰ τὴν ἀρχαία ἰατρικὴ συνίσταται πρωταρχικὰ στὸ ὅτι ὑπογραμμίζουν μιὰ στενὴ, αἰτιακὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ παράπτωμα καὶ τὴν ἄρρώστια. Στὶς ἐξομολογήσεις τῆς Τροφίμης καὶ τοῦ Διογένη (βλ. πάνω) μποροῦμε νὰ προσθέσουμε ἕνα ἀκόμα παράδειγμα: «Ἡ Στρατονίκη, θυγατέρα τοῦ Μουσαίου, δανείστηκε ἀπὸ τὴν Εὐτυχίδα ἕνα μόνινο ἱεροῦ σιταριοῦ ποὺ ἀνήκε στὸν Ἄξιοττηνὸ (ἢ ποὺ ἀνήκε στοὺς ἱερούς, δηλαδὴ τὸ ἱερατικὸ προσωπικὸ, τοῦ Ἄξιοττηνοῦ). Ὅμως καθυστέρησε νὰ ξεπληρώσει τὸ χρέος της μέχρι σήμερα. Ἄφοῦ ὁ θεὸς τὴν τιμώρησε στὸν δεξιὸ της μαστό, ξεπλήρωσε τὸ συνολικὸ ποσὸ καὶ μὲ τὸν τόκο καὶ εὐλογεῖ τὸν Ἄξιοττηνόν». ¹⁷ Αὐτὴ ἡ σχέση αἰτίας-ἀποτελέσματος ἀνάμεσα στὸ παράπτωμα καὶ τὴν ἄρρώστια δὲν μᾶς ἐκπλήσσει. Ὅπως εἶδαμε, ἐκδηλώνεται στὸ πρωιμότερο κιόλας κείμενο τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, στὴν πρώτη ραψωδία τῆς Ἰλιάδας· ἡ ἴδια ἰδέα παραμένει ζωντανὴ στὴ νοοτροπία τοῦ λαοῦ μέχρι σήμερα (πρβλ. σημ. 2). Ἡ ἀρχαιότερη συλλογὴ *ἰαμάτων* τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἢ ὁποία συντάχθηκε στὴν Ἐπίδαυρο τὸν 4ο π.Χ. αἰ., περιέχει μερικὲς ἀφηγήσεις γιὰ ἄτομα ποὺ τιμωρήθηκαν μὲ ἄρρώστιες γιὰ τὶς ἁμαρτίες τους, ὅπως π.χ. κάποιος Κηφισίας: «Γελοῦσε μὲ τὰ ἰάματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ ἔλεγε: “Ἄν ὁ θεὸς ἰσχυρίζεται ὅτι γιάτρεψε κουτσούς, λέει ψέματα. Γιατὶ ἂν εἶχε αὐτὴ τὴ δύναμη, τότε πῶς καὶ δὲν γιάτρεψε τὸν Ἡφαιστο;”. Ὅμως ὁ θεὸς δὲν παρέλειψε νὰ δείξει ὅτι τιμωρεῖ τὴν ὕβρι. Ἔτσι, καθὼς ὁ Κηφισίας πήγαινε καβαλάρης, τὸν γκρέμισε ὁ “βουκεφάλας” του, ποὺ ἐρεθίστηκε κάτω ἀπὸ τὸ σαμάρι, κι ἀμέσως σακατεύτηκε τὸ πόδι του καὶ μὲ φορεῖο τὸν ἔφεραν στὸ ναό. Ἀργότερα,

λογητικὲς ἐπιγραφές συνέλεξαν οἱ Robert 1964, σσ. 25-27 καὶ Petzl 1988, σ. 156 σημ. 11· πρβ. ἐπίσης Petzl 1991.

15. Πρβ. τὴ συλλογὴ τέτοιων παραστάσεων ἀπὸ τὸν van Straten 1981, 135-140 (35 παραστάσεις).

16. Π.χ. Petzl 1994, ἀρ. 42, 62, 66, 90, 122.

17. Petzl 1994, ἀρ. 63: *Στρατονείκη Μουσαίου/οῦ δανισαμένη παρὰ/Εὐτυχίδος πυρῶν / μόνινον τῶν ἱερῶν/τοῦ Ἄξιοττηνοῦ καὶ πα/ρελκύσασα μέχρι σήμερον, κολασθεῖσα ὑπὸ/ τοῦ θεοῦ κατὰ τοῦ δε/ξιοῦ μαστοῦ τὰ συν/αχθέντα σὺν τόκοις/ἀπέδωκεν εὐλογοῦ/σα τῷ Ἄξιοττηνῷ.*

ἀφοῦ ἐξιλεώθηκε ἀπέναντι στοῦ θεοῦ μέ εὐλικρίνεια, ὁ θεὸς τὸν γιάτρεψε».¹⁸ Καί σ' αὐτὴ τὴν ἱστορία συναντοῦμε τὴν ἴδια ἀλληλουχία ὅπως καὶ στίς ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφές: παράπτωμα, ἀρρώστια, μετάνοια καὶ γιατρεία.¹⁹

2. Ἡ παθολογία τῆς ἀμαρτίας: Ἀμαρτίες καὶ ἀρρώστιες στίς ἐπιγραφές τῆς Λυδίας καὶ Φρυγίας

Οἱ ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφές παρέχουν πολλὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς ἀντίληψης αὐτῆς στὰ χωριὰ τῆς Λυδίας καὶ τῆς Φρυγίας στοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνες. Τὸ πρῶτο ζήτημα ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει εἶναι ἡ «παθολογία» ποὺ μαρτυρεῖται σ' αὐτές, δηλαδή ἡ αἰτία καὶ τὸ εἶδος τῆς ἀρρώστιας. Οἱ ὑποτιθέμενες αἰτίες εἶναι βέβαια πάντοτε κάποια παραπτώματα. Σὲ ἐκεῖνα τὰ κείμενα ποὺ μαρτυροῦν σαφῶς ὅτι τὸ παράπτωμα τιμωρήθηκε μέ ἀρρώστια ἢ θάνατο ἢ ἀμαρτία ἀνήκει σὲ μιὰ ἀπὸ τίς παρακάτω κατηγορίες: μαρὸτητα (π.χ. ὁ ἔνοχος γεύτηκε ἀπαγορευμένη τροφή, φοροῦσε μαρὰ ροῦχα ἢ δὲν τήρησε τὴν ἀποχὴ ἀπὸ συνουσία),²⁰ πρόκληση ζημιῶν σὲ ἱερὰ καὶ τὴν ἰδιοκτησία τους,²¹ παράλειψη ἐκπλήρωσης κάποιου τάματος,²² ἄρνηση ἢ καθυστέρηση προσφορᾶς ὑπηρεσιῶν ἢ συμμετοχῆς σὲ θρησκευτικὴ τελετή,²³ ψευδορκία,²⁴ ἀδικαιολόγητες κατάρες²⁵ καὶ κλοπὴ.²⁶ Θὰ πρέπει κατ' ἀρχὴν νὰ σημειώσουμε ὅτι τὰ παραπτώματα αὐτὰ δὲν διαφέρουν σὲ τίποτα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ τιμωρήθηκαν μέ ἄλλο τρόπο, κι ὄχι μέ ἀρρώστια ἢ θάνατο.²⁷ Εἶναι προφανές ὅτι τίς περισσότερες φορὲς πρόκειται γιὰ παραπτώματα θρησκευτικοῦ χαρακτήρα,²⁸ δηλαδή γιὰ παράβαση κάποιου κανόνα καθαρότητος ἢ γιὰ ἱεροσυλία, ποὺ ἐπίσης θεωρεῖτο ὅτι προκαλοῦσε μίασμα.²⁹ Μοναδικὲς ἐξαιρέσεις εἶναι οἱ δύο περιπτώσεις κλοπῆς, ἀλλὰ σὲ μιὰ ἀπὸ αὐτές ἡ κλοπὴ εἶναι ἓνα μόνο ἀπὸ τὰ παραπτώματα ποὺ

18. *IG*, IV², 1, 123 XXXVI· Herzog 1931, W 36· Edelstein-Edelstein 1945, τόμ. 1, ἀρ. 423, 36.

19. Πρβ. Kudlien 1978, σσ. 5-6 γιὰ δύο ἄλλες περιπτώσεις «ἐξομολογήσεων» στὴ συλλογὴ ἱαμάτων τῆς Ἐπιδαύρου.

20. Petzl 1994, ἀρ. 1, 5, 36, 43, 95, 123 ἴσως 16, 29, 72 καὶ 110.

21. Petzl 1994, ἀρ. 7, 9, 10, 37, 50, 63, 67, 114.

22. Petzl 1994, ἀρ. 45, 59, 62, 65.

23. Petzl 1994, ἀρ. 57, 108.

24. Petzl 1994, ἀρ. 34, 54, 102, ἴσως 15.

25. Petzl 1994, ἀρ. 69.

26. Petzl 1994, ἀρ. 35, 59.

27. Ἀντιπροσωπευτικὴ συλλογὴ παραπτωμάτων στοὺς Steinleitner 1913, σσ. 85-96, Pettazzoni 1936, σσ. 59-61, 68-69 καὶ Petzl 1994, σσ. xii-xiii.

28. Πρβ. Parker 1983, σ. 255· Petzl 1994, σ. xiii.

29. Γιὰ τὴ συνάφεια ἱεροσυλίας καὶ μαρὸτητας βλ. Parker 1983, σσ. 144-146.

τιμώρησε ὁ θεὸς μὲ ἀρρώστια, ἐνῶ τὸ ἄλλο (μαγεία) εἶναι ἐπίσης θρησκευτικῆς ὑφῆς. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἀνάλογα εἶναι τὰ παραπτώματα ποὺ ἀναφέρονται καὶ στὰ ἰάματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο: ἀπροθυμία νὰ προσφέρουν τὸ ὀφειλόμενο ἀνάθημα μετὰ τὴ θεραπεία, δυσπιστία στὶς θεραπευτικὲς δυνάμεις τοῦ θεοῦ καὶ ἡ προσπάθεια νὰ κατασκοπεύσουν τὸν Ἀσκληπιὸ καθὼς ἐκτελεῖ τὸ θαυματουργό του ἔργο.³⁰ Ἡ συνάφεια μιαιότητος καὶ ἀρρώστιας εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα³¹ καί, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐξηγεῖ ἐν μέρει καὶ τὴ «θεραπευτικὴ ἀγωγή» ποὺ ἀκολουθοῦνταν σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις (καθαρμοί, θυσίες).

Μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἐρώτημα ποιὲς παθήσεις βασάνιζαν τοὺς ἐνόχους αὐτῶν τῶν παραπτωμάτων. Ἀπὸ τίς ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφὰς ποὺ δηλώνουν σαφῶς τὸ εἶδος τῆς ἀσθένειας οἱ μισὲς περίπου ἀφοροῦν στὰ μάτια (πίν. 1, 14 περιπτώσεις σὲ σύνολο 33).³² Αὐτὴ ἡ πληθώρα παθήσεων τῶν ὀφθαλμῶν δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία. Κατ' ἀρχὴν εἶναι ἀρκετὰ πιθανὸ ὅτι ἐκεῖνες ἀκριβῶς οἱ παθήσεις ποὺ δὲν εἶχαν ἐμφανεῖς ἐξωτερικὲς αἰτίες (π.χ. πληγές, καιρικὲς συνθήκες, ἐπιδημίες, ἄσχημη ἐγκυμοσύνη κ.λπ.) ἢ δὲν ἐκδηλώνονταν μὲ ἐξωτερικὰ συμπτώματα (πυρετό, σημάδια κ.λπ.), δηλαδή παθήσεις ὅπως ἡ μερικὴ ἢ ὀλικὴ ἀπώλεια τῆς ὄρασης καὶ νοητικὲς διαταραχές, μποροῦσαν εὐκολότερα νὰ ἀποδοθοῦν σὲ θεϊκὴ ἐπέμβαση ἢ θεοδικία. Πράγματι, ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ ἀπώλεια τῆς ὄρασης εἶναι μορφή θεϊκῆς τιμωρίας εἶναι ἐξαιρετικὰ διαδεδομένη σὲ πολλοὺς πολιτισμούς.³³ Μιὰ ἀπὸ τίς ἀρχαιότερες ἑλληνικὲς ἐπιγραφὰς, γραμμῆν πάνω σὲ ἕναν πρωτοκορινθιακὸ ἀρύβαλλο ποὺ βρέθηκε στὴν Κύμη τῆς Ἰταλίας, καταριέται τὸν ὑποψήφιο κλέφτη νὰ χάσει τὸ φῶς του («ὅποιος μὲ κλέψει νὰ τυφλωθεῖ».)³⁴

Ὅμως ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ δὲν ἱκανοποιεῖ ἀπόλυτα. Οἱ παθήσεις τῶν ὀφθαλμῶν δὲν κατατρέχουν μόνο τοὺς ἁμαρτωλοὺς, ἀλλὰ τὴν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ· δὲν πρόκειται ἄλλωστε πάντοτε γιὰ ὀλικὴ τύφλωση, ἀλλὰ γιὰ διαφορετικὴς ἔκτασης δυσχέρειες στὴν ὄραση. Ὁ Πλάτων π.χ. (Ἀλκιβιάδης Β' 139e-140b) τίς περιλαμβάνει στὰ τρία παραδείγματα (συνηθισμένων) ἀσθενειῶν, μαζὶ μὲ τὸν πυρετὸ καὶ τὴν ποδάγρα. Ἀνάμεσα στὰ θαυματουργὰ ἰάματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο τὴν πρώτη θέση κατέχουν ἐκεῖνα ποὺ σχετίζονται μὲ παθήσεις τῶν ὀφθαλμῶν, φυσικὰ δικαίω καὶ ἀδίκων ἀνθρώπων (12 περιπτώσεις σὲ σύνολο 70).³⁵ Ὅπως ἔχει ἐπιση-

30. Βλ. τὰ θαύματα W 3, 4, 7, 9, 10, 11, 22, 36, 47, 55, 67 καὶ ἴσως 60 (κατὰ τὴν ἀρίθμηση τοῦ Herzog 1931).

31. Βλ. Parker 1983, σσ. 217-218· Grmek 1989, σ. 35· πρβ. Furley 1993, σσ. 82-83, 91.

32. Πρβ. Petzl 1988, σ. 156 σημ. 11· Petzl 1994, σ. 9.

33. Βλ. π.χ. Esser 1961, σσ. 155-172· Petzl 1988, σσ. 156-157.

34. Strubbe 1991, σ. 36: *hὸς δ' ἂν με κλέψῃ, θυφλὸς ἔσται.*

35. Herzog 1931, σσ. 95-97.

μάνει ο Rudolf Herzog, ή απώλεια της όρασης είναι ή συνηθέστερη πάθηση γενικά σε αφηγήσεις θαυματουργῶν θεραπειῶν, και στην αρχαιότητα και στο χριστιανικό κόσμο.³⁶ Μπορούμε να προσθέσουμε ότι οί ὀφθαλμοί είναι και ένα ἀπό τὰ συνηθέστερα «ἀνατομικά ἀναθήματα» (παραστάσεις ἀσθενούντων ὀργάνων),³⁷ ἰδίως στο Ἴσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας (157 ἀναθήματα σε σύνολο 401)³⁸ και στο εἰδικευμένο σε ἰατρικά θαύματα ἱερὸ στην Ponte di Nona τῆς Ἰταλίας.³⁹ Ἐν περιοριστοῦμε στην γεωγραφική περιοχή πού μᾶς ἐνδιαφέρει, στην Φρυγία και τὴ Λυδία, παρατηροῦμε ότι ἀπὸ τὰ 49 ἀναθήματα πού ἀναφέρουν συγκεκριμένες παθήσεις τὰ 14 ἀφοροῦν σε παθήσεις τῶν ὀφθαλμῶν (πίν. 2.1-14). Ἡ ὀλική ἢ μερική απώλεια τῆς ὄρασης ἐπληττε ἄμεσα και μὲ τὸν πιὸ δραματικό τρόπο τὴ ζωὴ ἰδίως τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων και ἀποτελοῦσε σοβαρότατο κοινωνικό πρόβλημα. Ἀντίθετα ἀπὸ ἄλλες ἀσθένειες πού μποροῦσαν νὰ ἀντιμετωπισθοῦν λίγο-πολύ ἀποτελεσματικά ἀπὸ τὴν ἐπιστημονική ἰατρική, ἢ τουλάχιστον ὀδηγοῦσαν τὸν ἀσθενὴ ἀρκετὰ σύντομα στο θάνατο, λυτρώνοντας τὸν ἴδιο ἀπὸ τὰ βάσανά του και ἀπαλλάσσοντας τοὺς δικούς του ἀπὸ τὰ ἔξοδα και τὸ βάρος τῆς περίθαλψης και τῆς φροντίδας, στην περίπτωση τῆς απώλειας τῆς ὄρασης οἱ ἀσθενεῖς στήριζαν ὅλες τους τὶς ἐλπίδες στους θεούς. Ἐάν κάποιος θεὸς ἀρροῦνταν τὴ βοήθειά του, δὲν ἔμενε παρὰ νὰ συμπεράνουν ὅτι μὲ τὴν ἀρρώστια τους πλήρωναν γιὰ κάποιο ἀμάρτημα· ἂν πάλι ὁ ἀσθενὴς ἐβρισκε κάποια γιαιρεία, φυσικά τὴν ἀπέδιδε στην ἐπέμβαση τοῦ θεοῦ. Ὁ R. Merkelbach ἀναφέρει μιὰ χαρακτηριστική περίπτωση.⁴⁰ Κάποια Αὐρηλία Ἀρτεμισία ἀπὸ τὴν Ἐφεσο ἀνέθεσε στον Θεὸ Ὑψιστο μετὰ τὴν θεραπεία τῆς (εὐ[ξ]α[μ]ένη και ἐλ[η]θ[ι]σα) μιὰ στήλη, στην ὁποία εἰκονίζονται δύο ὀφθαλμοί· ὁ ἀριστερὸς ἀλληθωρίζει ἐμφανέστατα. Αὐτὸ ὀφειλόταν προφανῶς σε πρόσκαιρη παράλυση μύος τοῦ ἀριστεροῦ ὀφθαλμοῦ (pernus abducens), μιὰ διαταραχὴ πού εἶναι δυνατὸν νὰ θεραπευθεῖ ἀπὸ μόνη τῆς, χωρὶς τὴ βοήθεια γιαιτρῶν. Ἦταν λοιπὸν πολὺ φυσικό ἢ Ἀρτεμισία —σίγουρα και πολλοὶ ἄλλοι ἀσθενεῖς μὲ ἀνάλογες διαταραχὲς στην ὄρασή τους— νὰ ἐρμηνεύσει τὴν θεραπεία τῆς ὡς θαῦμα τοῦ θεοῦ.

Τρία ἄτομα πλήρωσαν τὰ παραπτώματά τους μὲ διανοητικὲς διαταραχὲς (πίν. 1.15-17).⁴¹ Στην περίπτωση τῆς Τροφίμης πού ἔχασε τὰ λογικά

36. Herzog 1931, σ. 95.

37. Γιὰ ὀφθαλμοὺς σε ἀνατομικά ἀναθήματα βλ. Van Straten 1981, σσ. 105-143, 149-150.

38. Van Straten 1981, σσ. 108-113 ἀρ. 1.25-31· Aleshire 1989, σ. 42.

39. Jackson 1988, σσ. 160-161.

40. Merkelbach 1992, σ. 55.

41. Ἀντίθετα, ἡ λέξη *θυμολυσία* πού ἀπαντᾷ στην ἐπιγραφή Petzl 1994, ἀρ. 6 και ἀρχικά εἶχε ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὸν Varinlioglu 1989, σ. 48 ὡς συνώνυμο τῆς λέξης *ἐνθουσιασμός* και ὑποδήλωση κάποιας νοσητικῆς διαταραχῆς, στην πραγματικότητα σημαίνει τὴν πραγματοποίηση μιᾶς ἱεροπραξίας γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴ θεϊκὴ καταδίωξη (*θυμὸν*

της, επειδή ἀρνήθηκε νὰ προσφέρει πρόθυμα τὶς ὑπηρεσίες της στὸ ἱερό, ἀναφερθήκαμε στὴν ἀρχή.⁴² Σὲ μιὰ ἄλλη ἐπιγραφή ποὺ σώζεται πολὺ ἀποσπασματικά ἀναγνωρίζουμε τὸ ρῆμα *ἐξέμανεν*, δηλαδή «πῆρε τὰ λογικά της» (ἐννοεῖται ὁ θεός). Θύμα τῆς θεϊκῆς τιμωρίας φαίνεται νὰ ἦταν πάλι γυναίκα.⁴³ Στὴν τρίτη περίπτωση χρησιμοποιεῖται τὸ ρῆμα *ἀπομακκόω* («ἀποβλακῶνω»): ὁ ἁμαρτωλὸς τιμωρήθηκε μὲ διαταραχὲς τῆς ὁμιλίας γιὰ τρεῖς μῆνες, ξαναβρῆκε ὁμως τὴν ὁμιλία του ἀφοῦ πρῶτα ἔγραψε σὲ μιὰ στήλη τὰ βάσανά του.⁴⁴ Τέτοιες παθήσεις καὶ ἡ θεραπεία τους ἀποδίδονταν σὲ θεϊκὴ ἐπέμβαση μᾶλλον γιὰ λόγους ἀνάλογους μὲ αὐτοὺς ποὺ ἐκτέθηκαν σὲ σχέση μὲ τὶς παθήσεις τῶν ὀφθαλμῶν. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ὅπως ἡ τύφλωση ἔτσι καὶ ἡ τρέλα ἀναφέρεται συχνὰ ὡς μορφή τιμωρίας σὲ ἀρχαῖες κατάρεις (*defixiones*).⁴⁵ Καὶ μιὰ ἄλλη ἐξομολογητικὴ ἐπιγραφή ἀναφέρεται σὲ διανοητικὴ διαταραχὴ (*μανικὴ διάθεσις*), ποὺ δὲν ἀποδίδεται ὁμως αὐτῇ τῇ φορᾷ σὲ θεϊκὴ τιμωρία, ἀλλὰ στὸ μαγικὸ φίλτρο (*φάρμακον*) ποὺ ἔδωσε στὸ θύμα ἢ κακιά πεθερά του.⁴⁶

Μιὰ ἄλλη ομάδα παθήσεων ἀφορᾷ σὲ εὐαίσθητα μέρη τοῦ γυναικείου σώματος. Σὲ δυὸ περιπτώσεις πρόκειται γιὰ γλουτούς: «Ἡ Γλυκία, θυγατέρα τοῦ Ἰαγρίου, τιμωρήθηκε ἀπὸ τὴν Ἄναϊτιδα τῆς Μητροῦς⁴⁷ (μὲ ἀρρώστια) στὸ γλουτό της. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ζήτησε τὴ συνδρομὴ τῆς θεᾶς, τὴν ρώτησε, τί θὰ πρέπει νὰ κάνει καὶ ἀφιέρωσε αὐτῇ τὴ στήλη» (πίν. 1.22): στὴ στήλη ὑπάρχει παράσταση σκέλους καὶ γλουτοῦ. Στὸ δεύτερο κείμενο ἡ Ἰαφιάς, ποὺ ἐπίσης εἶχε τιμωρηθεῖ μὲ ἀσθένεια τοῦ γλουτοῦ, εὐχαριστεῖ τὴ Μητέρα Λητώ, «γιατὶ κάνει τὰ ἀδύνατα δυνατά» (πίν. 1.23). Τέσσερις ἐπιγραφὲς ἀφοροῦν σὲ γυναῖκες μὲ ἀσθένειες τοῦ στήθους (πίν. 1.18-21). Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι στίς πέντε ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἔξι ἐπιγραφὲς ποὺ ἀφοροῦν γυναῖκες ἡ θεότητα ποὺ θεωρεῖται ὑπεύθυνη γιὰ τὴν ἀσθένεια εἶναι θεότητες τῆς γονιμότητος ἢ τῆς μητρότητος, ἢ Ἄρτεμις Ἄναϊτις τῆς Μητροῦς, ἢ Μήτηρ Λητώ καὶ ἡ Μήτηρ Φιλίς. Ἦταν ἄλλωστε πολὺ φυσικὸ νὰ ἀποδίδουν παθήσεις εὐαίσθητων γυναικείων ὀργάνων στὴν ὀργὴ γυναικείων θεοτήτων, προστατιδῶν τῆς μητρότητος. Μιὰ ἄλλη γυναίκα, ἡ Ἰαφιάς, τιμωρήθηκε γιὰ τὴν κλοπὴ ἑνὸς ἡμιπολύτιμου λίθου μᾶλλον μὲ τὴν ἀπώλεια

λύειν, δηλαδή κατάπαυση τῆς ὀργῆς τοῦ θεοῦ): βλ. τώρα Malay 1992· Petzl 1994, σ. xv, 13 καὶ ἀρ. 6 καὶ 21.

42. Petzl 1994, ἀρ. 57.

43. TAM V I, 541 = Petzl 1994, ἀρ. 81.

44. Herrmann-Polatkan 1969, σσ. 58-63 ἀρ. 15· Petzl 1994, ἀρ. 1.

45. Βλ. π.χ. Zingerle 1926, σ. 19· Robert 1964, σ. 25 σημ. 3. Γιὰ τὴ νεότερη Ἑλλάδα πρβ. π.χ. Danforth 1989, σσ. 76-81.

46. TAM V I, 318 = Petzl 1994, ἀρ. 69.

47. Ἄναϊτις εἶναι ἡ ἑλληνικὴ μορφή τοῦ ὀνόματος τῆς ἱρανικῆς θεᾶς Anahita, ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ τὴν Ἄρτεμη. Τὸ τοπωνύμιον Μητρῶ ὑποδηλώνει μᾶλλον ἕνα τόπο λατρείας της.

της παρθενιάς της (πίν. 1.30).⁴⁸ Καί στις περιπτώσεις αὐτῶν τῶν «γυναικολογικῶν» προβλημάτων βρίσκουμε ἀναλογίες ἀνάμεσα στις ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφές καὶ τὰ ἀνάθημα. Παραστάσεις γυναικείων στηθῶν εἶναι π.χ. ἓνα ἀπὸ τὰ συνηθέστερα ἀνάθημα στοὺς Ἀσκληπιεῖο τῆς Κορίνθου⁴⁹ καὶ σὲ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές τῆς Λυδίας καὶ Φρυγίας ἀρκετὲς γυναῖκες προσεύχονται ἢ κάνουν τάματα γιὰ τὴν ὑγεία τοῦ στήθους τους (πίν. 2.37-41).

Ἡ «παθολογία» τῶν ἀμαρτωλῶν τῆς Λυδίας καὶ τῆς Φρυγίας συμπληρώνεται μὲ ἀρκετὰ ἄτομα ποὺ ὑπέφεραν στὰ πόδια καὶ στὰ χέρια τους (πίν. 1.24-29). Ὁ γιὸς τῆς κακιάς πεθερᾶς ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω πέθανε ὅταν ἓνα δρεπάνι ἔπεσε καὶ τὸν τραυμάτισε στὸ πόδι του.⁵⁰ Τέτοια ἀτυχήματα καὶ παθήσεις τῶν ἄκρων δὲν ἐκπλήσσουν σὲ μιὰ κατὰ βάση ἀγροτική κοινωνία. Παθήσεις σκελῶν, ποδιῶν, χεριῶν καὶ βραχιόνων μαρτυροῦνται καὶ ἀπὸ πολλὲς ἀναθηματικὲς στήλες στὶς ἴδιες γεωγραφικὲς περιοχές (πίν. 2.15-36).⁵¹ Ἦταν ἄλλωστε ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ συνηθισμένα προβλήματα ὑγείας σὲ ὅλες τὶς περιοχές τοῦ ἀρχαίου κόσμου.⁵² Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ὅτι μιὰ μεγάλη ὁμάδα ἀνατομικῶν ἀναθημάτων ἀποτελοῦν οἱ

48. Petzl 1994, ἀρ. 59. Τὸ κείμενο ἀναφέρει: *ἐπιφανεῖς ὁ θεός... Ἀπφίαν Γλύκωνος οὔσαν παρθένον διέρηξε*. Οἱ ἐκδότες τῆς ἐπιγραφῆς (Petzl-Malay 1987, σ. 468) ὑπέθεσαν ὅτι ἡ Ἀπφία ἔχασε τὴ ζωὴ της. Τὴν ἀποψή τους ἀκολουθεῖ (χωρὶς ἐπιχειρήματα) ἡ Ricci 1995, σ. 72 σημ. 13. Κατὰ τὴν ἀποψή μου (βλ. ἀναλυτικότερα Chaniotis 1990, σσ. 127-131) τὰ συμφραζόμενα καὶ ἡ χρῆση τοῦ ρήματος *διάρρηγναι* σὲ σχέση μὲ μιὰ γυναῖκα ποὺ τονίζεται ὅτι ἦταν παρθένα (*οὔσαν παρθένον διέρηξε*) ἐπιδέχεται μόνο τὴν ἐρμηνεία ὅτι ἡ Ἀπφία ἔχασε τὴν παρθενιά της (κάτι ποὺ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποδόθηκε σὲ θεϊκὴ ἐπέμβαση)· πρβλ. *Bull. épigr.* 1991, σ. 505· *SEG*, 37, 1001. Ἡ ἔνσταση τοῦ Petzl 1991, σ. 135 σημ. 12, ὅτι σὲ αὐτὲς τὶς περιοχές ἡ ὑποτιθέμενη συνουσία μὲ τὸ θεὸ δὲν θεωροῦνταν τιμωρία (πρβ. Petzl 1994, σ. 59) εἶναι ἀβάσιμη. Τὰ παραδείγματά του δὲν ἀναφέρονται σὲ παρθενοφθορία, ἀλλὰ σὲ ἐκούσια προσέλευση παντρεμένων γυναικῶν στὸ ἱερό τοῦ ψευδοπροφήτη Ἀλεξάνδρου γιὰ συνουσία μὲ τὸ θεό.

49. Van Straten 1981, σ. 124 ἀρ. 15.77-114.

50. *TAM V 1*, 318 = Petzl 1994, ἀρ. 69.

51. Στὸν πίν. 2 δὲν περιλαμβάνω τὸ ἀνάθημα ἀρ. 43.6 τῆς συλλογῆς «ἀνατομικῶν ἀναθημάτων» τοῦ van Straten 1981· ἡ παράσταση δεξιοῦ χεριοῦ, μὲ τὴν παλάμη στραμμένη πρὸς τὸ θεατὴ, στὸ ἀνάθημα αὐτὸ εἶναι μᾶλλον παράσταση λατρευτικῆς χειρονομίας καὶ ὄχι παράσταση ἄρρωστο χεριοῦ. Ἐπίσης ἡ παράσταση λυγισμένου βραχίονα στὴν ἐξομολογητικὴ ἐπιγραφή Petzl 1994, ἀρ. 78 (ἐδῶ πίν. 1.29) στὴν ὁποία δὲν γίνεται μνεία κάποιας πάθησης, δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι εἰκονίζει ἄρρωστο βραχίονα· βλ. Petzl 1994, σ. 102 (μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία). Ἐξίσου ἀβέβαιο εἶναι ἂν ἡ παράσταση χεριοῦ, ὀφθαλμῶν καὶ αὐτιῶν σὲ ἀνάθημα στὸν Ἀσκληπιῖο (Malay 1994, ἀρ. 79· ἐδῶ πίν. 2.14, 36, 46) ὑποδηλώνει ἀσθένειες τῶν ἀντίστοιχων ὀργάνων ἢ παραπέμπει σὲ ιδιότητες τοῦ ἐπὶκουοῦ καὶ παντεπόπτη θεοῦ (βλ. Malay 1994, σ. 55).

52. Πρβ. Jackson 1988, σσ. 159-160. Γιὰ κατάγματα καὶ τραύματα βλ. καὶ Grmek 1989, σσ. 57-62. Γιὰ τὶς ἀσθένειες τῶν ἄκρων στὶς ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφές πρβ. καὶ Petzl 1991, σ. 134 σημ. 9 (ὅπου ἀναλύονται οἱ ἀναλογίες ἀνάμεσα στὶς ἐπιγραφές καὶ τὴν «Ποδάγρα» τοῦ Λουκιανοῦ).

παραστάσεις ποδιῶν, π.χ. 52 «ἀνατομικά ἀναθήματα» (σὲ σύνολο 401) στὸ Ἴσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας.⁵³ Ὁκτὼ ἀπὸ τῆς δεκαοκτῶ πῆλινες θερμοφόρες μὲ τὴ μορφὴ ἀνθρώπινων ὀργάνων ἀπὸ τὴν Πάφο ἔχουν τὴ μορφὴ ἀνθρώπινου ποδιοῦ.⁵⁴

Μιὰ ἐξομολογητικὴ ἐπιγραφή ἀφορᾷ σὲ ἓναν ἄντρα μὲ ἀσθένεια στὰ γεννητικά του ὄργανα (πίν. 1.31)· μιὰ ἄλλη τέτοια περίπτωση εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἀναθηματικὴ στήλη (πίν. 2.42).⁵⁵ Δύο ἐπιγραφές ἀναφέρονται σὲ ἄτομα ποὺ περιέπεσαν σὲ κατάσταση ποὺ ἔμοιαζε μὲ θάνατο, ἴσως σὲ κῶμα (πίν. 1.32-33: *ἰσοθάνατοι*). Τέλος, τὴν εἰκόνα μας γιὰ τῆς παθήσεις στὶς περιοχές αὐτὲς συμπληρώνουν μιὰ σειρά ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς ποὺ ἀναφέρονται ἀμέσως ἢ ἐμμέσως σὲ προβλήματα κατὰ τὴν ἐγκυμοσύνη (πίν. 2.43), σὲ στειρότητα (πίν. 2.44), παθήσεις τῶν ὠτων καὶ τῶν πλευρῶν (πίν. 2.45-46), ἐσωτερικοῦς πόνους (πίν. 2.47) καὶ ἀσθένεια τῶν πνευμόνων (πίν. 2.48).

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἐξαγάγουμε κάποια πρῶτα συμπεράσματα:

1) Μιὰ πληθώρα διαφορετικῶν παθήσεων ἀποδίδονται ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς τῆς Λυδίας καὶ τῆς Φρυγίας στὸ ἐκδικητικὸ μένος τῶν θεῶν τους.

2) Οἱ παθήσεις ποὺ θεωροῦνταν ποινὴ γιὰ κάποιον παράπτωμα (πίν. 1) δὲν διαφέρουν οὐσιαστικὰ σὲ ποικιλία καὶ συχνότητα ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ μαρτυροῦνται στὶς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς (πίν. 2) ἢ στὰ θαυματουργὰ ἰάματα τοῦ Ἴσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο καὶ τὴ Λεβήνα ἢ στὰ ἀνατομικά ἀναθήματα στὸ Ἴσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας.⁵⁶

3) Παρὰ τὴν ποικιλία τῶν παθήσεων ποὺ μαρτυροῦνται στὶς ἐξομολογητικῆς καὶ ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς φαίνεται ὅτι ἐκεῖνες ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ἀποτελεσματικὰ ἀπὸ τὴν ἰατρικὴ (παθήσεις τῶν ὀφθαλμῶν καὶ διανοητικῆς διαταραχῆς) θεωροῦνταν κάπως συχνότερα ἀποτελέσμα θεϊκῆς ὀργῆς.

4) Συνεξετάζοντας ἐξομολογητικῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἀναθήματα ἀπὸ τῆς ἴδιες περιοχῆς, διαπιστώνουμε ὅτι ὁποιαδήποτε ἀπὸ τῆς τοπικῆς θεότητας μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὑπεύθυνη εἴτε γιὰ κάποιον ἀσθένεια εἴτε γιὰ τὴ θεραπεία τῆς. Ἐννοεῖται ὅτι κάποιες θεότητες (Μήτηρ Φιλίς, Ἄρτεμις Ἀναΐ-

53. Van Straten 1981, σσ. 108-113 ἀρ. 25-31· πληθώρα παραδειγμάτων στὸν ἴδ., σσ. 105-143.

54. Nicolaou 1989, σσ. 301-318 ἀρ. 2-9, 134 σημ. 9.

55. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἡ ἐξομολογητικὴ ἐπιγραφή *MAMA IV*, ἀρ. 283 (Van Straten 1981, σ. 139 ἀρ. 48.2· Petzl 1994, ἀρ. 110) εἰκονίζει ἀνδρικό γεννητικὸ ὄργανο (βλ. Petzl 1994, σ. 129). Ἀλλὰ ἀκόμα κι ἂν ἡ ἐρμηνεῖα εἶναι ὀρθή, ἡ παράσταση ὄρχων καὶ ποδιῶν μᾶλλον ἀποτελεῖ ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸ παράπτωμα ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή (δηλ. *ἀναβαίνειν ἐπὶ τὸ χωρίον, κινεῖν τοὺς ὄρχους*) καὶ ὄχι παράσταση ἄρρωστων ὀργάνων (πρβ. τὰ σχόλια στὰ *MAMA IV*, σελ. 106· Petzl 1994, σσ. 128-130). Γιὰ παραστάσεις γεννητικῶν ὀργάνων σὲ «ἀνατομικά ἀναθήματα» βλ. τώρα Forsén 1991.

56. Γιὰ τὸ Ἴσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας βλ. Aleshire 1989, σσ. 41-42· γιὰ τὰ ἰάματα βλ. πάνω σημ. 5.

τις, Μῆς Ἄξιοττηνός) ἐμφανίζονται στίς πηγές μας συχνότερα ἀπὸ ἄλλες, λόγῳ τῆς ἰδιαίτερης δημοτικότητος καὶ διάδοσης τῆς λατρείας τους. Καὶ φυσικὰ θεές προστάτιδες τῆς γονιμότητος καὶ τῆς μητρότητας (Ἄρτεμις, Μήτηρ Φιλίς, Μήτηρ Λητώ) συνδέονται κατὰ κανόνα μὲ παθήσεις μαστῶν, γλουτῶν καὶ γεννητικῶν ὀργάνων. Λείπουν ὅμως ἐνδείξεις ὅτι κάποιες θεότητες σχετίζονταν συχνότερα μὲ συγκεκριμένες παθήσεις, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴ Θεὰ Βρύζι, στὴν ὁποία ἀπηύθυναν τὰ τάματά τους μόνο δύο ἄτομα, καὶ τὰ δυὸ μὲ ὀρθοπεδικὰ προβλήματα. Οἱ τοπικοὶ θεοὶ τῆς Φρυγίας καὶ Λυδίας θεωροῦνταν, λοιπόν, ἱκανοὶ καὶ νὰ προκαλοῦν κάθε εἶδους ἀσθένεια στοὺς ἀμαρτωλοὺς, ἀλλὰ καὶ νὰ τὶς θεραπεύουν.

5) Μιὰ σημαντικὴ διαφορὰ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Λυδίας καὶ Φρυγίας ἀπὸ τὰ ἰάματα τῶν Ἀσκληπιείων ἐντοπίζεται στὴ χρησιμοποιοῦμενη ὀρολογία καὶ στὴν περιγραφὴ τῶν θεραπευτικῶν πρακτικῶν. Οἱ ἱερεῖς τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ποὺ σίγουρα εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ συνέτασσαν τὶς συλλογές ἰαμάτων, συμπεριέλαβαν στίς διηγήσεις τοὺς σύγχρονους ἰατρικοὺς ὄρους. Στὴ Λεβήνα π.χ. συναντοῦμε τοὺς ὄρους *ἰσχιαλγικός* καὶ *στομαχικός πόνος*⁵⁷ καὶ στὴν Ἐπίδαυρο ὄρους ὅπως *ἀκρατής*, *λιθίων*, *δεμελέας*, *ὑδρωπα*, *ποδάγρα*, *φαγέδαινα* κ.ἄ.⁵⁸ Ἀντίθετα, οἱ ἐκφράσεις ποὺ χρησιμοποιοῦνται στίς ἐπιγραφές τῆς Φρυγίας καὶ τῆς Λυδίας εἶναι ἀρκετὰ ἀπλοϊκῆς καὶ συνήθως κατονομάζουν μόνο τὸ ἄρρωστο ὄργανο (*ὄφθαλμός*, *πούς*, *μαστός*, *γλουτός* κ.λπ., βλ. πίνακες 1 καὶ 2). Οἱ μόνες κάπως πιὸ ἐπιτηδευμένες ἐκφράσεις εἶναι οἱ λέξεις *περίπνοια*, κατὰ τὰ ἄλλα ἀμάρτυρη, ἴσως παρεφθαρμένη μορφή τοῦ ὄρου *περιπνευμονία*,⁵⁹ καὶ *παρωτίδες*, ὄρος γνωστός ἀπὸ ἰατρικὰ συγγράμματα.⁶⁰ Αὐτὲς οἱ δύο λέξεις δείχνουν τουλάχιστον κάποια προσπάθεια νὰ περιγραφεῖ ἡ διάγνωση μὲ ἀκρίβεια.

3. Σὲ ἀναζήτηση θεραπείας: Γιατρικά, ξόρκια, καθαρμοί, τρίφωνον

Τίθεται βέβαια τὸ ἐρώτημα ποιῆς θεραπευτικῆς μέθοδοι ἀκολουθοῦνταν σ' αὐτὲς τὶς περιοχές, καὶ ἰδιαίτερα στὰ ἱερὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται οἱ ἐπιγραφικὲς μας πηγές. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι γιατροὶ ἦταν παρόντες

57. *I. Cret.*, I, xvii, 9 στ. 1-2, 11 A 5.

58. Γιὰ τὰ ἰάματα τῆς Ἐπίδαυρου βλ. τὴ βιβλιογραφία στὴ σημ. 5. Γιὰ τοὺς παραπάνω ὄρους βλ. τὰ ἰάματα ἀρ. 3 (*ἀκρατής*), 8 (*λιθίων*), 13 (*δεμελέας*), 21 (*ὑδρωπα*), 43 (*ποδάγρα*) καὶ 66 (*φαγέδαινα*) σύμφωνα μὲ τὴν ἀρίθμηση τοῦ R. Herzog.

59. *TAM V I*, 247· πρβ. τὰ σχόλια τῶν Herrmann-Polatkan 1969, σ. 51 μὲ σημ. 106· *Bull. épigr.* 1970, σ. 445 ἀρ. 527. Βλ. ὅμως τώρα *Bull. épigr.* 1994, σ. 516 ἀρ. 254 (*περιπνοή* = ἀναπνοή). Πρόκειται ἴσως γιὰ θεραπεία ἀναπνευστικῆς διαταραχῆς.

60. *TAM V I*, 461 b· πρβ. π.χ. Διοσκουρίδη, *ὑλ. ἱατρ.* 2, 80, 2 ed. Wellmann· Γαληνός, *In Hipp. hum. comment.* 3.34 (16.484 K.).

καί στίς πιό ἀπομακρυσμένες περιοχές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.⁶¹ Καί στίς ἐξομολογητικῆς ἐπιγραφῆς γίνεται λόγος γιά γιатρoύς καί τίς ἀμοιβῆς τους (ιατρικά).⁶² Μποροῦμε κατὰ συνέπεια νά ὑποθέσουμε ὅτι κάποιες, γενικῆς τουλάχιστον, γνώσεις ἱατρικῆς πρακτικῆς καί ὀρολογίας εἶχαν φτάσει καί σέ κάποιους ἀπό τοὺς λιγότερο καλλιεργημένους ἀναθέτες τῶν ἐπιγραφῶν καί πολὺ περισσότερο στοὺς ἱερεῖς πού πιθανότατα συνέτασσαν τίς ἐξομολογήσεις καί τίς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς γιά λογαριασμό τους. Στὴν Κούλα, τόπο εὔρεσης πολλῶν ἐξομολογητικῶν ἐπιγραφῶν, γνωρίζουμε π.χ. τὸ νεαρὸ ἱερέα Λούκιο, πού εἶχε σπουδάσει ἱατρικὴ κοντὰ στὸν γιатρὸ Τατιανό.⁶³ Εἶναι ἐπομένως πιθανὸ ὅτι ὀρισμένοι τουλάχιστον ἱερεῖς εἶχαν εὐρεία καλλιέργεια, πού περιλάμβανε καί γνώσεις ἱατρικῆς.

Εἶναι ἀδύνατο νά πληροφορηθοῦμε ἂν οἱ χωρικοὶ κατέφευγαν συχνότερα στὸν πλησιέστερο γιатρὸ ἢ στὸ θεῖο γιά γιатρεια. Οἱ πηγῆς μας (ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς καί ἐξομολογήσεις) διαστρεβλώνουν τὴν εἰκόνα, ἀφοῦ ὅσοι ἀπευθύνονταν στὰ τοπικὰ ἱερά γιά βοήθεια κατὰ κανόνα ἀνέθεταν μιὰ ἐνεπίγραφη στήλη, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ δραστηριότητα τῶν γιатρῶν κατὰ κανόνα δὲν ἄφηνε κάποιο γραπτὸ μνημεῖο (δεδομένου ὅτι ἀπὸ τῆ Μικρᾶ Ἀσία λείπουν τὰ παπυρικὰ εὐρήματα). Ἔτσι στηριζόμαστε σὲ μᾶλλον ἀβέβαιες ἐνδείξεις. Χωρὶς ἀμφιβολία, οἱ κίνδυνοι, ἡ ἀβεβαιότητα, ἡ ταλαιπωρία, πολλῆς φορῆς ὁ ἀνυπόφορος πόνος, ἀλλὰ κατὰ κύριο λόγο οἱ ὑπέρογκες δαπάνες πού συνεπάγονταν ἡ ἱατρικὴ περίθαλψη⁶⁴ ἀπαγόρευε σὲ πολλοὺς ἀσθενεῖς τὴ συνδρομὴ γιатρῶν, ἐνῶ παράλληλα ἡ πίστη τους στὴν παντοδυναμία τῶν θεῶν τοὺς ἔστρεφε στὰ τοπικὰ ἱερά σὲ ἀναζήτηση θεραπείας. Ἐνίοτε βέβαια ἡ περίθαλψη ἀπὸ ἓνα γιатρὸ δὲν ἀπέκλειε καί τὴν προσφυγὴ στὸ θεῖο. Κάποιος Λούκιος στὴν πόλη Κίβυρα π.χ. ἀπευθύνει τὸ ἀφιέρωμά του στὸν Ἀσκληπιὸ μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπιτυχή θεραπεία ἀσθένειας τῶν γεννητικῶν ὀργάνων, δὲν παραλείπει ὅμως νά κατονομάσει καί τὸν γιатρὸ πού τὸν εἶχε περιθάψει.⁶⁵ Χαρακτηριστικὴ εἶναι καί ἡ περίπτωση τοῦ ρήτορα Αἴλιου Ἀριστείδη· ἡ τυφλὴ του πίστη στὸ θεὸ Ἀσκληπιὸ δὲν τὸν ἐμπόδιζε νά συμβουλευέται καί ὀλόκληρη στρατιὰ γιатρῶν.

Αὐτὰ τὰ διαφοροῦμενα καί κάποτε ἀλληλοσυγκρουόμενα αἰσθήματα ἀπέναντι στὴν κοσμικὴ ἱατρικὴ καί τὴ θαυματουργὴ ἴαση ἐκφράζει πολὺ χαρακτηριστικὰ μιὰ ἀπὸ τίς ἐξομολογητικῆς ἐπιγραφῆς: «Ἡ Πρέπουσα, ἀπελεύ-

61. Pleket 1995, σ. 28.

62. [Ἰατρικά: Petzl 1994, ἀρ. 81· ἱατροί: Petzl 1994, ἀρ. 62. Ἰατροὶ μνημονεύονται καί σὲ ἄλλες ἐπιγραφῆς ἀπὸ τίς ἴδιες περιοχές: π.χ. SEG, VI, 266· XXVI, 1311· Buresch 1898, σ. 55· Malay 1994, ἀρ. 83.

63. TAM V I, 432 (214 μ.Χ.)· Pleket 1995, σ. 28.

64. Πρβ. Jackson 1988, σ. 138.

65. Δημοσίευση τῆς ἐπιγραφῆς: Robert 1937, σσ. 384-389 (μὲ ἄλλα παραδείγματα στίς σσ. 385-386). Γιά ἱερεῖς μὲ ἱατρικῆς γνώσεις βλ. πάνω σημ. 63. Παραδείγματα γιатρῶν πού κατέφευγαν στὴ βοήθεια τοῦ θεοῦ στὸν Petzl 1991, σ. 143.

θερη τῆς ἰερείας, ἔκανε τάμα γιὰ τὸ γιό της Φιλήμονα, πὼς ἂν θεραπευόταν χωρὶς νὰ ξοδέψει ἐπιπλέον χρήματα σὲ γιατροὺς θὰ τὸ ἔγραφε σὲ μιὰ στήλη. Παρόλο ὅμως ποὺ ἡ εὐχή της ἐκπληρώθηκε, δὲν κράτησε τὴν ὑπόσχεσή της. (Γι' αὐτὸ) ὁ θεὸς ἀπαίτησε τὸ τάμα καὶ τιμώρησε τὸν πατέρα (τοῦ παιδιοῦ) Φιλήμονα. Ἐκπληρώνει (τώρα) τὸ τάμα της γιὰ τὸ γιό της κι ἀπὸ τώρα καὶ στὸ ἔξης εὐλογεῖ τὸ θεό». ⁶⁶ Ὁ τρόπος σκέψης τῆς Πρέπουσας εἶναι ἀποκαλυπτικός γιὰ τὴ νοοτροπία αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Πρώτη προτεραιότητά της ἦταν φυσικὰ νὰ σώσει τὴ ζωὴ τοῦ ἄρρωστο γιοῦ της. Ἐξέτασε λοιπὸν σοβαρὰ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ καταφύγει στοὺς γιατροὺς, τὴν ἀποθάρρυναν ὅμως τὰ ἔξοδα. Τὸ μόνο βέβαιο ἂν πῆγαινε στοὺς γιατροὺς, ἦταν ὅτι θὰ ξόδευε τὶς οἰκονομίες της· ἀλλὰ κι ὁ πιὸ ἀκριβὸς γιατρός δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐγγυηθεῖ τὴ θεραπεία. Ἀντίθετα, ἓνα τάμα στὸ θεὸ Μῆνα Ἄξιοττηνὸ εἶχε περισσότερα πλεονεκτήματα· φυσικὰ κι ὁ θεὸς ζητοῦσε τὴν ἀμοιβή του, ἀλλὰ ἀφοῦ πρῶτα θὰ ἀποκαθιστοῦσε τὴν ὑγεία τοῦ γιοῦ της. Στὴ χειρότερη περίπτωση ἡ Πρέπουσα θὰ ἔχανε τὸ γιό της, ὅχι ὅμως καὶ τὶς οἰκονομίες της. Ἡ ἀφήγηση τῆς ἀπελεύθερης Πρέπουσας δείχνει ὅτι οἱ χωρικοὶ καὶ τῶν κατώτατων κοινωνικῶν στρωμάτων σκέφτονταν σοβαρὰ νὰ ζητήσουν τὴ συνδρομὴ γιατροῦ, ἀκόμα κι ἂν τελικὰ (ἢ ἐπιπρόσθετα) κατέφευγαν στοὺς θεοὺς. Ζώντας σὲ χωριὰ καὶ πολίχνες ποὺ χαρακτηρίζαν τοὺς θεοὺς τῶν γειτονικῶν ἱερῶν κυρίαρχους καὶ βασιλιάδες, ⁶⁷ εὐρισκόμενοι σὲ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο ὡς ἱερόδουλοι, δοῦλοι καὶ ἀπελεύθεροι ἱερέων ἢ μισθωτὲς τῆς ἱερῆς γῆς, ἔτρεφαν μιὰ ἰσχυρότατη πίστη στὴ δύναμη τῶν θεῶν. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἁμαρτωλὲς γυναῖκες τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν, ἡ Ἄπφια, εὐχαριστεῖ τὴ θεὰ Μητέρα Λητώ, «γιατὶ κάνει τὰ ἀδύνατα δυνατά». ⁶⁸ Τὴν πίστη αὐτὴ τὴν ἐπιβεβαίωναν καθημερινὰ οἱ διηγήσεις γιὰ τὰ θαύματα τῶν θεῶν καὶ τὴν τεκμηρίωναν οἱ δεκάδες τῶν ἀναθηματικῶν καὶ ἐξομολογητικῶν ἐπιγραφῶν. Ἴσως κάποιοι ἀσθενεῖς νὰ κατέφευγαν στὸ ναὸ μόνον ἀφοῦ προηγουμένως εἶχαν ἀπελπιστεῖ ἀπὸ τοὺς γιατροὺς, ⁶⁹

66. Κείμενο: Petzl 1994, ἀρ. 62· πρβ. Petzl 1991, σσ. 143-145: *ἐπὶ Πρέπουσα/ἀπελευθέρα τῆς εἰρεΐας/εὐξέτο ὑπὲρ υἱοῦ Φιλήμο/νος, εἰ ἔσται ὀλόκληρος καὶ ἰα/τροῖς μὴ ποσδαπανῆσι, στηλ/ογραφήσαι, καὶ γενομένης/τῆς εὐχῆς οὐκ ἀπέδωκεν, νῦν ὁ θεὸς ἀπήτησε τὴν εὐ/χὴν καὶ ἐκόλασε τὸν πατέρα Φιλήμονα· καὶ ἀποδίδει τὴν/εὐχὴν ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ καὶ ἀπὸ νῦν εὐλογῆ.*

67. Πρβ. Petzl 1994, σ. xiv καὶ 64. Βλ. Petzl 1994, ἀρ. 3 (μέγας Μεῖς Ἄξιοττηνὸς Ταρσι βασιλεύων), 6 (Μηνὶ Ἄξιοττηνῶ Περχον βασιλεύοντα), 40 ([Μ]εγάλῃ Μήτηρ[ρ ---]νῆ καὶ Μῖς Λαβαναὺς κ[αὶ] Μῖς Ἀρτεμιδώρου Δόρου κώμην βασιλεύοντες), 47 (μεγάλῃ θεοὶ Νέαν Κώμην κατέχοντες), 55 (Μεῖς Ἀρτεμιδώρου Ἄξιοττα κατέχων), 57 (Μῆνα Ἀρτεμιδώρου Ἄξιοττηνὸν Κορεσα κατέχοντα), 68 (Μεγάλῃ Μήτηρ Ἀναεῖτις Ἄζιτα κατέχουσα)· βλ. ἐπίσης ἀρ. 39, 56 καὶ 79.

68. Petzl 1994, ἀρ. 122: *ὅτι ἐξ ἀδυνάτων δυνατὰ πνεῖ*· γιὰ τὸ κείμενο αὐτὸ πρβ. Pleket 1977/78, σ. 89.

69. Petzl 1991, σσ. 144-145 μὲ σημ. 49.

ὄμως τὶς περισσότερες φορές δὲν ἦταν οἱ ὑπέρογκες ἀμοιβές ἢ ἡ ἀναπο-
τελεσματικότητα τῶν γιατρῶν αὐτὲς ποὺ ὀδηγοῦσαν τοὺς ἀσθενεῖς στὰ ἱε-
ρά, ἀλλὰ ἡ βεβαιότητα ὅτι ἡ ἀρρώστια τους ὀφειλόταν στὴν ὀργὴ τοῦ θεοῦ
γιὰ κάποια παλιὰ ἁμαρτία. Ἐφόσον λοιπὸν ἡ ἀσθένεια δὲν εἶχε, ὅπως πί-
στευαν, κάποια φυσικὴ αἰτία, ἀλλὰ ἦταν ἀπόρροια κάποιου παραπτώματος
ποὺ εἶχε διαπραχθεῖ συνειδητὰ ἢ κατὰ λάθος,⁷⁰ μερικὲς μάλιστα φορές ἀπὸ
κάποιο συγγενή τους,⁷¹ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ περιμένουν γιατρεία ἀπὸ τὴν
ἐπιστημονικὴ ἰατρικὴ. Μόνο ἡ ἐξιλέωση καὶ ὁ κατευνασμός τῆς θεϊκῆς
ὀργῆς μποροῦσε νὰ τοὺς σώσει.⁷² Μιὰ ἁμαρτωλὴ π.χ. συνειδητοποιεῖ ὅτι ἡ
τύχη της βρῖσκεται στὰ χέρια τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος Ἀναΐτιδος: «Εἶχε τιμω-
ρηθεῖ μὲ ἄσχημο τρόπο κι οἱ ἄνθρωποι εἶχαν χάσει κάθε ἐλπίδα (γιὰ τὴ
σωτηρία της). Διηγήθηκε ὄμως τὴν τιμωρία της σὲ στήλη καὶ ἔστησε τὴν
ἐπιγραφή, γράφοντας καὶ τὴ μητέρα της ποὺ εὐλογεῖ (τὴ θεά)».⁷³ Μὲ τὰ
ἴδια σχεδὸν λόγια περιγράφει κι ὁ Γλύκων ἀπὸ τὴ Φιλαδέλφεια τὴ σωτη-
ρία του: Οἱ ἄνθρωποι εἶχαν χάσει κάθε ἐλπίδα, τὸν ἔσωσε ὄμως κάποιος
θεός.⁷⁴

Ὅρισμένα κείμενα μᾶς δίνουν πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο
ὄσοι ἔφεραν κάποιο βᾶρος στὴ συνείδησή τους ζητοῦσαν τὴ βοήθεια τῶν
θεῶν.⁷⁵ Ἡ Τροφίμη π.χ. ποὺ ὑπέφερε ἀπὸ κάποια διανοητικὴ διαταραχὴ
ἠρώτησεν τοὺς θεοὺς τί ὀφείλε νὰ κάνει γιὰ νὰ σταματήσει ἡ τιμωρία της·
δυστυχῶς τὸ κείμενο δὲν μᾶς πληροφορεῖ ἂν τελικὰ θεραπεύτηκε.⁷⁶ Ὁ ἱερό-
δουλος Θεόδωρος, ποὺ τιμωρήθηκε γιὰ τὶς ἐρωτικὲς του δραστηριότητες μὲ
τὴν ἀπώλεια τῆς ὄρασής του, ἀναφέρει ὅτι νουθετήθηκε ἀπὸ τὸ Δία καὶ τὸ
Μῆνα· στὴ συνέχεια παραθέτει τὶς ἐντολὲς τοῦ Δία, ποὺ τοῦ δόθηκαν προ-
φανῶς μὲ χρησμό.⁷⁷ Πολλὲς ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφὲς στὶς ὁποῖες συναν-
τοῦμε τὸ ρῆμα *ἔρωτῶ*⁷⁸ ἢ λέξεις καὶ φράσεις ποὺ δηλώνουν τὴν ἀντίδραση
τοῦ θεοῦ⁷⁹ πιστοποιοῦν ὅτι οἱ ἀσθενεῖς προσπαθοῦσαν νὰ ἀποσπάσουν

70. Π.χ. Petzl 1994, ἀρ. 6 (*ἐπεὶ με ἔλαθεν*), 95 (*λαθαμένη*), 115 (*ἔλαθέ [με]*).

71. Petzl 1994, ἀρ. 34, 37, 45, 59, 62.

72. Πρβ. (γενικά) Meier 1949, σ. 17· Danforth 1989, σσ. 76-83 (γιὰ τὴ νεότερη Ἑλλά-
δα).

73. Στὴ μετάφραση ἀκολουθῶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Petzl 1994, ἀρ. 96, ὅτι μὲ τὴ μετοχὴ
τεκοῦσα ἐννοεῖται ἡ μητέρα τῆς ἁμαρτωλῆς, κι ὄχι ἡ θεά: *κολασθεῖσα [π]ονηρῶς/[κ]αὶ
ἀφελπισθοῦσα ὑπὸ ἀνθρώπων ἐσσηλογράφησε/καὶ ἀνέστησεν ἐνγράψασα κα[ὶ] τὴν τε-
κοῦσα(ν) εὐλογοῦσαν.*

74. Malay 1994, ἀρ. 187: *ἀφελπισθεῖς ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ---/σωθεῖς ὑπ[ό---].*

75. Γενικά γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ πρβ. Pleket 1977/78, σ. 90· Varinlioglu 1983, σσ. 85-86·
Petzl 1988, σ. 155· Varinlioglu 1989, σ. 39.

76. Petzl 1994, ἀρ. 57.

77. Malay 1988, σ. 151 ἀρ. 5 = Petzl 1994, ἀρ. 5· σχολιασμός τοῦ κειμένου: Petzl
1988· Varinlioglu 1989, σσ. 37-40· Petzl 1994, σσ. 8-11.

78. Π.χ. Petzl 1994, ἀρ. 17, 22, 38, 57, 61, 97.

79. Π.χ. *ἐκέλευσεν*: Petzl 1994, ἀρ. 3, 9, 47, 57, 71. Πρβ. π.χ. Petzl 1994, ἀρ. 98 (*κε-*

χρησμούς από τους θεούς με οδηγίες για το πώς θα λυτρώνονταν από την αμαρτία τους. Μερικές φορές ο θεός (ή ἄγγελός του) εμφανιζόταν στο όνειρο του ἁμαρτωλοῦ.⁸⁰

Τίθεται φυσικά τὸ ἐρώτημα ἂν τὸ ἱερατικὸ προσωπικὸ συμμετεῖχε ἐνεργὰ στὴ θεραπεία καὶ μὲ ποιοῦ τρόπο. Εἶδαμε ἤδη ὅτι ὀρισμένοι ἱερεῖς, ὅπως π.χ. ὁ Λούκιος στὴν Κούλα, εἶχαν ἱατρικὲς γνώσεις. Ὡστόσο, ὅσες ἐξομολογητικὲς ἢ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς αὐτῶν τῶν περιοχῶν κάνουν λόγο γιὰ τὸν τρόπο πὸ ἀντιμετωπίστηκε ἡ ἀρρώστια μαρτυροῦν μόνο τὴν ὕπαρξη μιᾶς «ἱεροπρακτικῆς ἱατρικῆς», ἐν μέρει συγγενικῆς πρὸς τὴ σύγχρονη λαϊκὴ ἱατρικὴ. Βασικὰ τῆς μέσα ἦταν καθαρμοί, θυσίαι, ἐπωδοί (ξόρκια) καὶ μιὰ τελετουργία γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα *τρίφωνον*, πὸ συνίστατο στὴ συμβολικὴ μεταβίβαση τῆς αμαρτίας σὲ μιὰ τριάδα ζώων. Δυστυχῶς οἱ σχετικὲς μαρτυρίες εἶναι ἐλάχιστες.

Κάποιος Ἑρμογένης, ἀναθέτης μιᾶς ἐπιγραφῆς στὸ Δία, μᾶς πληροφορεῖ μετὰ τὴν ἐπιτυχὴ θεραπεία του ὅτι τὸν ἔσωσε ἡ προφήτιδα Πόττα, θυγατέρα τοῦ Μενεκράτη.⁸¹ Ὅπως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὴν ιδιότητα τῆς Πόττας, μέσο ἐπικοινωνίας τοῦ ἀσθενοῦς μὲ τὸ θεὸ ἦταν κάποιος χρησμός ἢ προφητικὸ ὄνειρο. Ἡ συμβολὴ τῆς προφήτιδας στὴ θεραπεία τοῦ Ἑρμογένη ἦταν πάντως οὐσιαστικὴ, ἀφοῦ ἐκείνη θεωρεῖ σώτειρά του.

Μιὰ ἄλλη ἐπιγραφή ἀποκαλύπτει τὴν ἄμεση συμμετοχὴ μιᾶς ἱερείας: «Ἡ Χαρίτη, κόρη τοῦ Ἀπολλώνιου, (ἔκανε τὸ ἀνάθημα) σὲ ἐκπλήρωση τάματος στὴν Ἀρτέμιδα Ἀναΐτιδα, γιατί εἶχε ἀρρωστήσει. Θεραπεύτηκε ὁμως ἀπὸ τὴν ἱερεία μὲ τὴ βοήθεια ἐπωδῶν».⁸² Τὸ ρῆμα πὸ χρησιμοποιεῖται (ἐξάδειν) ὑποδηλώνει ὅτι χρησιμοποιήθηκαν ξόρκια. Ἡ χρῆση ἐπωδῶν γιὰ θεραπευτικὸς σκοποῦς μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τὴν ὀμηρικὴ ἐποχὴ, ἦταν συχνότατη στὴ λαϊκὴ, πρακτικὴ ἱατρικὴ τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, κατὰ καιροὺς μάλιστα ἀναφέρεται καὶ σὲ ἱατρικὰ συγγράμματα (π.χ. τοῦ Μαρκέλλου τοῦ Ἑμπειριοῦ).⁸³ Ἔτσι γνωρίζουμε ἀρκετὰ κείμενα τέτοιων ἐπωδῶν, ὅπως αὐτὲς πὸ περιέχει ἓνας μαγικὸς πάπυρος ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο («ὁ πάπυρος τῆς Φιλίννας», 1ος αἰ. π.Χ.). Τὸ παρακάτω ἔμμετρο παράδειγμα στόχο εἶχε τὴν θεραπεία ἀπὸ ἡμικρανίες: «Φύγε πονοκέφαλε! Κι ὁ [σκύλος] φεύγει κάτω ἀπὸ τὸ βράχο, /φεύγουν κι οἱ λύκοι, φεύγουν καὶ τ'

κληδονίσθε με), 106 (ὄνειροις μοι παρεστάθη), 53 (κατὰ ἐπιταγήν), 5 (ἐφρενωθεῖς ὑπὸ τῶν θεῶν).

80. Π.χ. Petzl 1994, ἀρ. 3, 38· πρβ. *Sardis VII*, ἀρ. 94· SEG, XXXIII, 1013. Γιὰ ἀγγέλους βλ. ἐπίσης Petzl 1991, σ. 140. Γενικὰ γιὰ τὴν ἐπικοινωνία ἀνθρώπου-θεοῦ βλ. Petzl 1994, σσ. xv-xvi.

81. TAM V 1, 535.

82. TAM V 1, 331 (ἐξασθεῖσα ὑπὸ τῆς ἱερείας).

83. Σχετικὰ βλ. τώρα τὴ διεξοδικὴ μελέτη τοῦ Furlley 1993. Γιὰ τὸν Ὅμηρο βλ. καὶ Scarborough 1991, σ. 141 μὲ σημ. 54. Γιὰ τὸν Μαρκέλλο βλ. Gordon 1995, σσ. 365, 367-373.

ἄτια τὰ μονόνυχα,/[δὲ μόνωντας:] καθὼς τὰ κεντρίζει [τὸ ξόρκι μου τὸ τέλειο]». ⁸⁴ Τὸ μεμονωμένο ἀνάθημα τῆς Χαρίτης ἀπὸ τῆ Λυδία τοποθετεῖ λοιπὸν τὴ θεραπευτικὴ ἀγωγή πού ἀκολουθήθηκε στὴν περίπτωσή της στὸ πλαίσιο μιᾶς εὐρύτατα διαδεδομένης λαϊκῆς, πρακτικῆς ἰατρικῆς. Ἐπὶ τὶς ἄλλες μαρτυρίες γιὰ τὴ χρήση ἐπωδῶν συνάγεται ὅτι κατὰ κανόνα τὰ ξόρκια συνδυάζονταν μὲ τὴ χρήση βοτάνων, ⁸⁵ φυλακτηρίων καὶ μαγικῶν λίθων. ⁸⁶ Δυστυχῶς δὲν μπορούμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι, ἂν καὶ στὴν περίπτωση τῆς Χαρίτης τὰ ξόρκια συνοδεύονταν ἀπὸ κάποια λαϊκὰ γιαιοσόφια. Θεραπευτικὰ φυτὰ δὲν ἀναφέρονται στὶς ἐπιγραφές τῶν περιοχῶν αὐτῶν. Ὅμως μιὰ ἐξομολογητικὴ ἐπιγραφή μαρτυρεῖ ἴσως τὴ χρήση ἑνὸς ἡμιπολύτιμου λίθου γιὰ θεραπευτικοὺς στόχους. Ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρεται στὴν κλοπὴ ἀπὸ μιᾶ νεαρῆ γυναίκα μιᾶς γαλάζιας πέτρας (*λιθάριον ὑακίνθιον*, ἴσως ἀμέθυστος ἢ γαλάζιο ζαφείρι), πού βρέθηκε ἀργότερα καμμένη καὶ δεμένη μὲ λινὸ ὕφασμα (*εὐρέθη κατακεκαυμένον καὶ ἠφανισμένον, ἐνδεμένον ἐν λινουδίῳ*). ⁸⁷ Οἱ μαγικὲς ιδιότητες τοῦ *ὑακίνθου λίθου* εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα *Λιθικά ποιήματα*, ⁸⁸ αὐτὸ ὅμως πού κάνει ἐντύπωση στὴν ἐπιγραφή εἶναι ἡ λεπτομερὴς περιγραφή τῆς κατάστασης στὴν ὁποία βρέθηκε. Ἐπὶ μαγικοὺς παπύρους γνωρίζουμε ὅτι τὸ δέσιμο καὶ κάψιμο ἑνὸς ἀντικειμένου καὶ ἡ χρήση λινοῦ ὕφασματος ἦταν συνηθέστατες πρακτικὲς. ⁸⁹ Ἐπίσης εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ κάψιμο λίθων μὲ μαγικὲς ιδιότητες καὶ τὸ δέσιμό τους μὲ λινὸ ὕφασμα ἀπελευθέρωνε τὶς θεραπευτικὲς τὶς ιδιότητες. Π.χ. ὁ *lapis chelidonium* τυλιγμένος σὲ λινὸ ὕφασμα χρησιμοποιοῦνταν κατὰ τῆς ἐπιληψίας, ὁ καπνὸς ἀπὸ τὸ κάψιμο τοῦ *γαγάτη λίθου* ἀποκαθιστοῦσε τὴ φυσιολογικὴ ἐμμηνοροή, βοηθοῦσε τὶς ἐγκύους καὶ θεωροῦνταν ὅτι ἀποκάλυπτε ἂν μιὰ γυναίκα ἦταν παρθένη. ⁹⁰ Εἶναι λοιπὸν ἀρκετὰ πιθανὸ ὅ ὑακίνθιος λίθος αὐτῆς τῆς ἐπιγραφῆς νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση κάποιου γυναικολογικοῦ προβλήματος. ⁹¹

84. *Parygi Magicae Graecae*, XX: *φεῦγ' ὀδύνη κεφαλῆς· φεύγει δὲ [κύων] ὑπὸ πέτραν, / φεύγουσιν δὲ λύκοι, φεύγουσι δὲ μόνυχες ἵπποι/ε[ca. 6] πληγαῖς ὑπ' [ἐμῆς τελέας ἐπαοιδῆς]*. Ἀκολουθῶ τὴν ἔκδοση τοῦ Furley 1993, σσ. 93-94 (μὲ βιβλιογραφία καὶ πρόσθετα παραδείγματα)· πρβ. Kotansky 1991, σσ. 112-113 (μὲ ἄλλα παραδείγματα).

85. Βλ. π.χ. Gordon 1995, σ. 369. Ξόρκια ἔλεγαν καὶ οἱ εἰδικευμένοι *ρίζοτόμοι* κατὰ τὴ συλλογὴ βοτάνων· βλ. Scarborough 1991, σ. 157. Γενικὰ γιὰ τὴ χρήση βοτάνων στὴν ἀρχαία λαϊκὴ ἰατρικὴ βλ. Scarborough 1991.

86. Βλ. π.χ. Kotansky 1991, σσ. 112-114.

87. Petzl-Malay 1987 = Petzl 1994, ἀρ. 59· σχολιασμός: Chaniotis 1990, σσ. 129-131.

88. Petzl-Malay 1987 σ. 465· Chaniotis 1990, σ. 129· π.χ. Σωκράτους-Διονυσίου, *Περὶ λίθων* 27.

89. Παραδείγματα: Chaniotis 1990, σ. 130.

90. Chaniotis 1990, σ. 130-131. *Lapis chelidonium*: Damigeron-Evax 10, 4-5 (σσ. 246 ed. Halleux-Schamp)· *γαγάτης*: Ὁρφῆως, *Λιθικά* 485-491· Damigeron-Evax 20, 4 (σ. 258 ed. Halleux-Schamp, πρβ. σ. 292 ed. Halleux-Schamp).

91. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἴδια ἐπιγραφή μᾶς πληροφο-

Υπάρχουν όμως κι άλλες ένδειξεις ότι η συμβολή τῶν ἱερέων στή θεραπεία τῶν ἁμαρτωλῶν καί μὴ ἀσθενῶν δὲν ἀνάγεται στή σφαῖρα τῆς ἐπιστημονικῆς ἱατρικῆς, ἀλλὰ μιᾶς παραδοσιακῆς λαϊκῆς ἱατρικῆς, πού δὲν ἀγνοεῖ τίς θεραπευτικῆς ιδιότητες φυτῶν, ἀλλὰ κάνει καί χρήση ἐπωδῶν καί μαγικῶν πρακτικῶν. Μιά ἐξομολογητικὴ ἐπιγραφή ἀναφέρεται ρητῶς σὲ καθαρμούς καί θυσίες γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ὑγείας τοῦ ἁμαρτωλοῦ: «Ἐξιλεώθηκα ἀπέναντι στὸν κύριο μὲ καθαρμούς καί θυσίες, ὥστε νὰ σώσει τὸ σῶμα μου καί τελικὰ ἀποκατέστησε (τὴν ὑγεία) στὸ σῶμα μου».⁹² Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ «θεραπευτικὴ» ἀγωγή ἀπορρέει βέβαια ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι αἰτία τῆς ἀρρώστιας ἦταν κάποιο παράπτωμα πού εἶχε προκαλέσει μίασμα (βλ. πάνω σημ. 31). Καί στὸ σημεῖο αὐτὸ διαπιστώνουμε μιὰ ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἀρχαία λαϊκὴ ἱατρικὴ πού δὲν ἀγνοοῦσε τὴ χρήση καθαρμῶν.⁹³ Ὅμως οἱ καθαρμοὶ δὲν ἀποκλείουν καθόλου τὴ χρήση θεραπευτικῶν φυτῶν, πού πιστευόταν ὅτι καθαίρουν ἀπὸ μίασμα. Ὁ Διοσκουρίδης π.χ. ἀναφέρει τὴ συνήθεια τῶν γεωργῶν νὰ κάνουν κρασί ἀπὸ κλήματα φυτεμένα κοντὰ στίς ρίζες ἔλλεβροῦ, φυτοῦ γνωστοῦ γιὰ τίς θεραπευτικῆς του ιδιότητες. Μὲ τὸ κρασί αὐτὸ ράντιζαν γύρω-γύρω τὰ σπίτια τους θεωρώντας ὅτι ἔτσι τὰ καθαίρουν ἀπὸ μίασμα.⁹⁴

Περισσότερες πληροφορίες μᾶς δίνουν τρεῖς ἐξομολογητικῆς ἐπιγραφῆς πού δημοσιεύθηκαν καί μελετήθηκαν πρόσφατα ἀπὸ τὸν Ender Varinlioglu. Καί οἱ τρεῖς ἀναφέρονται σὲ μιὰ τελετουργία πού ὀνομάζεται *τρίφωνον* (τριάδα φωνῶν, δηλαδή τριάδα ζώων)⁹⁵ πού πραγματοποιοῦνταν ἀπὸ ἄτομα πού πίστευαν ὅτι ἡ ἀσθενεία τους ὀφειλόταν σὲ κάποιο τους παράπτωμα: α) Πώσφορος: «Ἐνα ἐξάχρονο ἀγόρι φοροῦσε ἀκάθαρτο ἐπενδύτη. Ὁ θεὸς ἤρε (τὸ παράπτωμα) καί ἀπομάκρυνε (τὴν ἀρρώστια ἢ τὴν ἁμαρτία) μὲ τρίφωνο».⁹⁶ β) Πολλίων: «Ἐπειδὴ πέρασε τὸ ὄροσημο κατὰ λάθος, κατὰ τρόπο ἀνόρμωστο, οἱ θεοὶ τὸν (=μὲ) τιμώρησαν... Ἀπομάκρυνε (τὴν ἀρρώστια ἢ τὴν ἁμαρτία) μὲ τρίφωνο, (δηλαδή) μὲ τυφλοπόντικα καί σπουργίτι

ρεῖ ὅτι ἡ γυναίκα πού ἔκλεψε τὴν πέτρα τιμωρήθηκε ἀπὸ τὸ θεὸ μὲ τὴν ἀπώλεια τῆς παρθενιάς της (βλ. πάνω σημ. 48). Ἐννοεῖται ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ σειρὰ τῶν γεγονότων ἦταν διαφορετικὴ καί ἡ παρθενοφθορία, πού μᾶλλον εἶχε προηγηθεῖ τῆς κλοπῆς, ἀποδόθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων σὲ θεϊκὴ τιμωρία.

92. Steinleitner 1913, σσ. 59-60 ἀρ. 32 = Petzl 1994, ἀρ. 123: *καθαρμοῖς κὲ θυσίαις ἐξίλασάμην τὸν κύριον, ἵνα μὴ τὸ ἐμὸν σῶμα σώσι, κὲ μόγις με ἀποκαθέστησε [τῷ ἐμ]ῷ σώματι*. Πρβ. Petzl 1991, σ. 137 σημ. 16.

93. Meier 1949, σσ. 59-60, 88-89· Furley 1993, σσ. 82-83, 91.

94. Διοσκουρ., ὕλ. *ἱατρ.* 4,162 ed. Wellmann. Πρβ. σχετικὰ τὰ σχόλια τοῦ Scarborough 1991, σ. 153-154. Γιὰ θρησκευτικούς καθαρμούς χρησιμοποιοῦνται συχνὰ φυτὰ γνωστὰ καί γιὰ τίς θεραπευτικῆς τους ιδιότητες· βλ. π.χ. Scarborough 1991, σσ. 146-147.

95. Petzl 1994, σ. xv.

96. Varinlioglu 1989, σσ. 45-46 ἀρ. 4 = Petzl 1994, ἀρ. 55: *...παιδίον ὦν ἐτῶν ἐξ/ἐπενδύτιον ἐνεδέεσε/το σπίλους ἔχων, ὁ θε/ός(ς) ἐπεζήτησεν, καί ἤρε/τρίφωνον*.

καὶ τόννο, καὶ (ἐπετέλεσε) τὴ *θυμολυσία* (δηλ. τὴν πράξη πού σταματᾶ τὴν ὀργὴ τῶν θεῶν), πού συνηθίζεται νὰ δέχονται οἱ θεοί, στήνοντας τὴ στήλη μου. (Πρόσφερα) ἓνα μῶδιο σιτάρι, μιὰ πρόχου κρασί· ὡς πρόγευμα γιὰ τὸ ἱερατικὸ προσωπικὸ, μιὰμιση κύπρο σιτάρι, μιὰμιση πρόχου κρασί, ρεβύθια καὶ ἀλάτι. Ἐξιλεώθηκα ἀπέναντι τοὺς θεοὺς γιὰ τὰ παιδιὰ τῶν παιδιῶν μου καὶ τὰ ἐγγόνια τῶν ἐγγονῶν μου». ⁹⁷ γ) Θεόδωρος: «Ἀπομακρύνει τὴν πρώτη ἁμαρτία μὲ ἓνα πρόβατο, μιὰ πέρδικα, ἓνα τυφλοπόντικα. Δεύτερη ἁμαρτία... Τὴν ἀπομακρύνει μὲ “χοῖρο”, τόννο, ψάρι. ⁹⁸ Τρίτη ἁμαρτία... Τὴν ἀπομακρύνει μὲ ἓνα κοτόπουλο, ἓνα σπουργίτι καὶ ἓνα χελιδόνι, μιὰ κύπρο κριθαριοῦ καὶ σιταριοῦ, μιὰ πρόχου κρασί, μιὰ κύπρο καθαροῦ(;) σιταριοῦ γιὰ τοὺς ἱερούς (τὸ ἱερατικὸ προσωπικὸ), μιὰ πρόχου». ⁹⁹ Ὁ Ender Varinlioglu ἐπισήμανε, πολὺ σωστά, τὴν ἀναλογία ἀνάμεσα στὸ *τριφῶνον* καὶ ἱεροτελεστίες γνωστὲς ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἀνατολή. ¹⁰⁰ Ἡ ἁμαρτία, καὶ μαζί της ἡ ἀρρώστια, μεταβιβάζονται σὲ τρία διαφορετικὰ ζῶα, ¹⁰¹ τὰ ὁποῖα στὴ συνέχεια ἀφήνονται ἐλεύθερα, γιὰ νὰ ἀπομακρύνουν τὸ κακό (ἢ ἴσως θυσιάζονται). Στὸ δεύτερο κείμενο παρατηροῦμε ὅτι καθένα ἀπὸ τὰ ζῶα τῆς τριάδας σχετίζεται καὶ μὲ ἓνα διαφορετικὸ κοσμικὸ στοιχεῖο, τὴ γῆ (τυφλοπόντικας), τὸν ἀέρα (σπουργίτι) καὶ τὸ νερό (τόννος). ¹⁰² Καὶ στὸ τρίτο κείμενο μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε μιὰ ἀνάλογη συμβολικὴ χρῆση τῶν ζώων στὴν ἱεροτελεστία τοῦ τριφῶνου: Ἡ πρώτη ἁμαρτία ἀπομακρύνθηκε μὲ τὴ βοήθεια τριῶν ζώων πού τὸ καθένα τους φαίνεται νὰ ἐκπροσωπεῖ κι ἀπὸ μιὰ διαφορετικὴ περιοχὴ τῆς γῆς, τὴν ἐπιφάνεια (πρόβατο), τὸν ὑπόγειο χῶρο (τυφλοπόντικας) καὶ τὸν ὑπέργειο χῶρο (πέρδικα). Στὴν περίπτωσι τῆς δεύτερης καὶ τρίτης ἁμαρτίας συναντοῦμε τριά-

97. Varinlioglu 1989, σσ. 47-49 ἀρ. 5 = Petzl 1994, ἀρ. 65: *ἐπὶ με ἔλαθεν/κὲ ὑπερέβην τὸν/ὄρον ἄθετος, ἐκο/λάσαντο αὐτόν/οἱ θεοί...· τριφῶνω ἀπῆρεν./ἀσφάλακι κὲ στρουθῶ κὲ θι/νίω, κὲ τὴν θυμολυσίαν, τὴν/εἶχαν οἱ θεοὶ ἐν ἔθι ἀναστα/νομένης τῆς στήλης· μῶδιος/πυρῶν, οἴνου πρόχος α΄· ἄρισ/τον τοῖς εἰερεῖσιν πυρῶν κύ/προν αΓ΄, οἴνου πρόχον αΓ΄./ἐρέβινθοι κὲ ἀλεία. Κὲ ἴλα/σάμην τοὺς θεοὺς διὰ τέκνα τέ/κνων, ἔγγον’ ἐγόνων.* Πρβ. τὴ μετάφρασι τοῦ Petzl 1994, σ.12.

98. Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς: *χύρω (=χοῖρω) θείνω ἐχθύει.* Ὁ Malay 1988, σ. 152 μεταφράζει: «with a piglet, a tunny-fish». Πρβ. Petzl 1988, σ. 161 καὶ 1994, σ. 8: «mit einem Ferkel und einem Thunfisch». Ἐφόσον ὁμως πρόκειται γιὰ τριφῶνο, περιμένουμε τρία ζῶα, ὅπως καὶ στὰ κείμενα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Πύσφορο καὶ τὸν Πολίωνα, ἀλλὰ καὶ ὅπως στὶς δύο ἄλλες ἁμαρτίες. Νομίζω, λοιπόν, ὅτι θὰ πρέπει νὰ διαβάσουμε: *χύρω, θείνω, ἐχθύει.* Ἡ λέξι *χοῖρος* δὲν ἔχει ἐδῶ τὴ συνήθη σημασία της, ἀλλὰ πιθανότατα εἶναι τὸ ὄνομα ἑνὸς ψαριοῦ (Liddell-Scott, s.v.). Ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα φαίνεται ὅτι στὴν περίπτωσι αὐτὴ τὸ τριφῶνο ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τρία διαφορετικὰ εἶδη ψαριῶν (βλ. κάτω).

99. Petzl 1994, ἀρ. 5: *ἀπαίρι τὴν πρώτην ἁμαρτίαν προβά/τω, πέρδεικι, ἀσφάλακι. Δεύτερα/ἁμαρτία... παίρι χύρω θείνω ἐχθύει. Τῆ τρίτη ἁμαρτία... παίρι ὄρειθει, στρουθῶ, περισ/τερᾶ, κύ(πρω) κριθοπύρων, πρό(χω) οἴνου· κύ(προν) πυρῶν/καθαρός τοῖς εἰεροῖς, πρό(χω) α΄.*

δες συγγενῶν ζώων, τρία εἶδη ψαριῶν καὶ τρία εἶδη πουλιῶν ἀντιστοίχως.¹⁰³

Ἀπὸ μιὰ πρώτη ματιὰ αὐτὲς οἱ ἀφηγήσεις θυμίζουν ἰατρικὰ κείμενα, ἀφοῦ περιέχουν διάγνωση (ἐπισήμανση τῆς ἁμαρτίας καὶ τῆς ἀρρώστιας πὺν προκάλεσε) καὶ σύσταση γιὰ θεραπεία τοῦ κακοῦ (μὲ κάποια ἱεροτελεστία). Φυσικὰ ἡ ὁμοιότητα εἶναι ἐπιφανειακὴ. Ἡ ἀκολουθούμενη ἀγωγή δὲν ἔχει τὴν παραμικρὴ σχέση μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἰατρικὴ καὶ συγγενεὺι περισσότερο μὲ τὴ μαγεία, ἔχοντας ὅμως μᾶλλον κοινὰ στοιχεῖα καὶ μὲ τὴ λαϊκὴ, πρακτικὴ ἰατρικὴ (ξόρκια, καθαρμοί, ἴσως χρῆση βοτάνων καὶ λίθων μὲ θεραπευτικὴς ιδιότητες). Ἡ διαφορὰ μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἰατρικὴ φαίνεται πολὺ καθαρὰ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἀκολουθεῖται διαφορετικὴ ἀγωγή γιὰ διαφορετικὴς παθήσεις. Κι ὁ τυφλὸς Θεόδωρος καὶ ὁ Πολλίων μὲ τὸν ἴδιο τρόπο προσπάθησαν νὰ βροῦν γιαιρεία, μὲσω τοῦ τριφώνου, Στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ ἐξομολογητικὴς ἐπιγραφὴς διαφέρουν ριζικὰ ἀκόμα κι ἀπὸ τὰ θαυματουργὰ ἰάματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ πὺν γνωρίζουμε ἀπὸ τὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία.¹⁰⁴ Ἐς δοῦμε π.χ. τὴν ἀφήγηση μιᾶς ἄγνωστης γυναίκας, πὺν βρέθηκε σὲ μιὰ ἐπιγραφὴ στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Λεβήνας: «Εἶχε σοβαρὴ πληγὴ στὸ μικρὸ τῆς δάκτυλο, ἀλλὰ θεραπεύτηκε ἀπὸ τὸ θεό, πὺν τὴν πρόσταξε νὰ βάλει πάνω στὸ δάκτυλό τῆς τὸ ὄστρακο στρειδιοῦ, ἀφοῦ πρῶτα τὸ κάψει καὶ τὸ τρίψει μὲ λάδι καὶ ροδέλαιο, καὶ νὰ ἀλείψει τὸ δάκτυλό τῆς μὲ μολόχα. Ἔτσι τὴ γιάτρευσε».¹⁰⁵ Ἀνάλογο εἶναι καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Πουπλίου Αἰλίου Θέωνα ἀπὸ τὴ Ρόδο, ἡ ὁποία βρέθηκε στὸ Πέργαμο: «Ἐπὶ 120 μέρες, χωρὶς νὰ πιῶ τίποτα, ἀλλὰ τρώγοντας ἀπὸ νωρὶς τὸ πρῶτὸ 15 σπόρους ἄσπρου πιπεριοῦ καὶ μισὸ κρεμμύδι, ὅπως εἶχε προστάξει ὁ θεός, σῶθηκα

100. Varinlioglu 1989, σσ. 48-49. Πρβ. Petzl 1991, σ. 136 σημ. 14· Petzl 1994, σ. 9· Rici 1995, σ. 68. Γιὰ τὸν πολυσχιδὴ χαρακτῆρα τοῦ θρησκευτικοῦ ὑποστρώματος σ' αὐτὲς τὶς περιοχές, μὲ τὴν ἐπικάλυψη χεττιτικῶν, φρυγιῶν, περσιῶν, ἐλληνικῶν καὶ ἰουδαϊκῶν στοιχείων βλ. Petzl 1995, σσ. 37-38.

101. Ἡ χρῆση τριῶν ζώων σὲ τελετουργίες εἶναι πολὺ διαδεδομένη σὲ διάφορες ἀρχαῖες θρησκείες. Πρβ. τὴν *τριτοία* στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, δηλαδὴ τὴ θυσία κριαριοῦ, κάπρου καὶ ταύρου: Stengel 1910, σσ. 195-196· πρβ. στὴ Ρώμη τὰ *suevetaurilia*: Krause 1931, σσ. 264-267.

102. Πρβ. Petzl 1988, σ. 62.

103. Γιὰ τὴ σημασία συμβόλων στὴν «ἱεροπρακτικὴ» ἰατρικὴ πρβ. Danforth 1989, σσ. 54-58.

104. Ὁ Meier 1949, σ. 64 ἀποκλείει νὰ συμμετεῖχαν στὴν θεραπεία ἀσθενῶν στὴν Ἐπίδαυρο ἱερεῖς μὲ ἰατρικὴς γνώσεις, ἀλλὰ αὐτὸ συνέβαινε μᾶλλον στὴν Κῶ καὶ ἴσως στὴ Λεβήνα καὶ τὸ Πέργαμο.

105. *I.Cret.*, I, xvii 19: ἐπὶ τοῦ μικροῦ δακτύλο[υ ἔλκωσίν τινα/ἀ]γρίαν καὶ θεραπευθεῖσα, τοῦ θεοῦ ἐπιτά[ξαντος ἐπιθεῖναι ὄστ[ρέου τὸ ὄστρακον]/κατακαύσασαν καὶ λεο[τριβήσασαν μετά] ροδίνου καὶ μολόχη μ[έτ' ἐλαίου χρίσασ]θαι· καὶ οὕτως ἐθεράπ[ευσεν].

σαφέστατα από πολλούς και μεγάλους κινδύνους». ¹⁰⁶ Τέτοιες «συνταγές» έχουν πολύ μεγάλες ομοιότητες με θεραπευτικές αγωγές γνωστές από ιατρικά έργα της αρχαιότητας ¹⁰⁷ και περιέχουν διάφορα φυτά γνωστά και από την τότε επιστημονική και πρακτική ιατρική για τις θεραπευτικές ιδιότητές τους, όπως π.χ. η δάφνη και η μυρτιά. ¹⁰⁸ Ἀκόμα και οί περισσότεροι θαυματουργές και λιγότερο επιστημονικές αφηγήσεις ιαμάτων της Ἐπιδαύρου (βλ. σημ. 5) γράφτηκαν από ιερείς που προσπαθοῦσαν τουλάχιστον νά δημιουργήσουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ θεὸς χρησιμοποιοῦσε μεθόδους ἀνάλογες μὲ ἐκεῖνες τῶν συγχρόνων γιατρῶν. Τὰ σχετικά κείμενα ἀναφέρουν π.χ. ὅτι «ὁ θεὸς ἔψησε κάποια φάρμακα» (θαῦμα 9 ἐκδ. Herzog), «ὁ θεὸς ἄνοιξε τὸ στήθος τοῦ μὲ ἓνα μαχαίρι καὶ ἀφαίρεσε τὴ βδέλλα» (θαῦμα 14), «ἓνας νεαρὸς ἄντρας μὲ ἐντυπωσιακὸ ἀνάστημα ἔβαλε φάρμακο στὸ δάκτυλο τοῦ ποδιοῦ του» (θαῦμα 17), «ὁ θεὸς τὸν ἄλειψε μὲ μιὰ ἀλοιφή στὸ κεφάλι» (θαῦμα 19), «ὁ θεὸς τὸν ὀδήγησε ἔξω ἀπὸ τὸ ἱερὸ σὲ μιὰ λίμνη μὲ ὑπερβολικὰ κρύο νερὸ καὶ τὸν πρόσταξε νά λουστῆ ἐκεῖ» (θαῦμα 37), «ὁ θεὸς ἔτριψε ἓνα βότανο καὶ μετὰ ἔχυσε ἓνα χυμὸ στὸ μάτι του» (θαῦμα 40) κ.ο.κ. ¹⁰⁹ Φυσικὰ αὐτὰ τὰ θαύματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀνάγονται στὴ φαντασία καὶ τὴν πίστη ἱερέων καὶ προσκυνητῶν, ἀλλὰ τουλάχιστον οἱ ἀφηγήσεις προσπαθοῦν νά ἐξομοιώσουν τὶς θαυματουργές ἐπεμβάσεις τοῦ θεοῦ πρὸς τὶς πρακτικές τῶν σύγχρονων γιατρῶν. Ἀντίθετα, στίς ἐξομολογητικές ἐπιγραφές δὲν βρίσκουμε οὔτε ἴχνος τέτοιας προσπάθειας.

Κι αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ μόνη τους διαφορὰ ἀπὸ τὴν ἱατρική. Πρωταρχικὸς στόχος τῆς ἱατρικῆς εἶναι ἡ θεραπεία καὶ ἀνακούφιση τοῦ πόνου τῶν ἀσθενῶν· ἀντίθετα, κύριος στόχος τῶν τελετουργιῶν ποὺ περιγράφονται στίς ἐπιγραφές τῆς Λυδίας καὶ Φρυγίας ἦταν νά ἀπαλλάξουν τὸν ἁμαρτωλὸ ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ παραπτώματός του. Στὴν ἐπιγραφή τοῦ Θεοδώρου ἀντικείμενο τοῦ ρήματος ἀπαίρειν εἶναι ἡ λέξη ἁμαρτία, κι ὄχι ἡ ἀρρώστια του. ¹¹⁰ Μάλιστα δὲν γνωρίζουμε κἀν ἂν ἡ ἐξιλέωση τοῦ Θεοδώρου ὀδήγησε στὴ θεραπεία του, ἂν δηλαδὴ ξαναβρῆκε τὸ φῶς του. Στὴν περίπτωση τοῦ Πολλίωνα βλέπουμε ὅτι δὲν ἐνδιαφερόταν μόνο γιὰ τὴν προσωπική του

106. Müller 1987, σσ. 194-199: *ἑκατὸν εἴκοσι ἡμερῶν μὴ πιών καὶ φαγῶν ἕωθεν ἐκάστης ἡμέρας λευκοῦ πι/πέρεος κόκκους δεκαπέντε καὶ κρομμύου/[ἦ]μισυ κατὰ κέλευσιν τοῦ θεοῦ ἐναργῶς ἐκ/[πολλ]λῶν καὶ μεγάλων κινδύνων σωθεῖς/[ἀνέ]θηκα...*

107. Βλ. π.χ. Müller 1987, σσ. 212-233 γιὰ τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ Πέργαμο. Οἱ θεραπευτικές ιδιότητες καμμένων ὄσπρων, ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐπιγραφή τῆς Λεβήνας, εἶναι γνωστές ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Γαληνοῦ, *De simpl. med. temp. ac fac.* 11. 26 (12. 345 K.).

108. *Δάφνη*: *I.Cret.*, I, xvii 12 A 4· *μύρτος*: *I.Cret.*, I, xvii 14 A 5· *I.Cret.*, I, xvii 18 στ. 19 (πρβ. π.χ. Scarborough 1991, σ. 146)· *κάρδαμον*: *I.Cret.*, I, xvii 20 στ. 3-4· *πέπερι*: *I.Cret.*, I, xvii 12 A 5· *I.Cret.*, I, xvii 18 στ. 13· *χυλός*: *I.Cret.*, I, xvii 12 A 7· *καστανέα*: *I.Cret.*, I, xvii 12 B 7.

109. Πρβ. γιὰ τὸ ρόλο τοῦ νεροῦ Lambrinouidakis 1994 καὶ Boudon 1994.

110. Malay 1988, σ. 151 ἄρ. 5 = Petzl 1994, ἄρ. 5: *ἀπαίρι τὴν πρώτην ἁμαρτίαν*.

σωτηρία, αλλά και για εκείνη τῶν παιδιῶν και ἐγγονῶν του: «Ἐξιλεύθηκα ἀπέναντι στοὺς θεοὺς», γράφει στὴ στήλη του, «για τὰ παιδιά τῶν παιδιῶν μου και τὰ ἐγγόνια τῶν ἐγγονῶν μου».¹¹¹ Φυσικά οἱ ἀπόγονοι τοῦ Πολλίου-να δὲν κινδύνευαν ἀπὸ τὴν ἀσθενεία του, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἁμαρτία του· τὴν τελευταία ἐπιδίωξε νὰ ἐξαλείψει μὲ τὸ *τρίφωνον*. Στὸν ἀρχαῖο κόσμο ἦταν πολὺ διαδεδομένη ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ ἀδικη πράξη ἑνὸς ἀτόμου θὰ εἶχε συνέπειες και γιὰ τὴν οἰκογένειά του, μερικὲς φορὲς γιὰ ὅλη τὴν κοινότητά του.¹¹² Οἱ ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφὲς παρέχουν ἄφθονες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀντίληψη αὐτή. Σὲ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς βλέπουμε τὰ μέλη μιᾶς ὀλόκληρης οἰκογένειας νὰ ἔχουν προσβληθεῖ ἀπὸ ἀσθενεῖες σὲ διάφορα μέλη τοῦ σώματός τους (μάτια, στήθη, πόδια) γιὰ μιὰ ἄγνωστη ἁμαρτία.¹¹³ Μερικὲς ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφὲς ἔχουν ἀνατεθεῖ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ «ἐνόχου» ἀπὸ συγγενεῖς και ἀπογόνους, μέσα στὴν ἀγωνία τους νὰ θέσουν τέλος σὲ μιὰ σειρά τιμωριῶν πὺ μποροῦσαν νὰ πληξοῦν γενιὲς ὀλόκληρες.¹¹⁴

Ἄλλὰ ἀκόμα κι ἂν ἡ ἐξιλέωση ἦταν πρωταρχικὴ μέριμνα ὅσων τὴ συνείδηση βάραινε μικρὸ ἢ μεγάλο παράπτωμα, δὲν ἀδιαφοροῦσαν βέβαια και γιὰ τὴ θεραπεία τους. Ἡ ἐξιλέωση δὲν ἔφερε πάντοτε γιαιρεία, ἀλλὰ δὲν λείπουν οἱ περιπτώσεις πὺ στὶς ἐξομολογητικὲς ἐπιγραφὲς γίνεται λόγος γιὰ θεραπεία.¹¹⁵ Ἡ ἐξομολόγηση κάποιος Ἄντωνίας ἀναφέρεται ρητὰ σὲ θεραπεία: «Ἐπειδὴ μπῆκα στὸ (ἱερὸ) χοροστάσι μὲ ἀκάθαρτο ἐπενδύτη, ἀφοῦ τιμωρήθηκα, ὁμολόγησα (τὸ παράπτωμά μου) και ἀνέθεσα (αὐτὴ) τὴν εὐλογία, γιαι γιαιρεύτηκα».¹¹⁶ Ὁ ἀνώνυμος ἀναθέτης ἑνὸς ἄλλου κειμένου θειαιεύτηκε μὲ τὴ βοήθεια καθαρῶν και θυσιῶν.¹¹⁷ Ἡ Ζηωνίδα, πὺ ἔπα-

111. Varinlioglu 1989, σ. 47 ἀρ. 5. = Petzl 1994, ἀρ. 6. Πρβ. Petzl 1994, ἀρ. 41: *κολασθεῖσα ὑπὲρ τῆς ἰδίας σωτηρίας και τῶν τέκνων ἀνέ[σ]θηγεν*.

112. Βλ. π.χ. Moulinier 1952, σσ. 234-238· Parker 1983, σσ. 198-205.

113. TAM V 1, 322 = Petzl 1994, ἀρ. 70. Γιὰ ἄλλες περιπτώσεις τιμωρίας συγγενῶν τοῦ ἐνόχου βλ. πάνω σημ. 71.

114. Π.χ. Petzl 1994, ἀρ. 9, 34, 36, 44, 46, 54, 69, 80.

115. Π.χ. Petzl 1994, ἀρ. 1 (*ἤρξατο τότε λαλεῖν*) 10 (*σωθείς... εὐχαριστῶν*), 45 (*ἐγενόμην ὀλόκ[λ]ηρος*), 94 (*κολασθεῖσα και θειαιευθεῖσα*), 123 (*ἀποκαθέστησε [τῶ ἐμ]ῶ σώματι*)· Varinlioglu 1989, σσ. 40-42 ἀρ. 1 (*ἀσθενοῦσα... ἀκούσαντος τοῦ θεοῦ*). Θεραπείες μὲ τὴ βοήθεια κάποιου θεοῦ ἀναφέρονται ὄχι μόνο στὶς συλλογὲς ἰαμάτων (βλ. πάνω σημ. 5), ἀλλὰ και σὲ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς πολλῶν περιοχῶν τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὅρισμένα παραδείγματα: CEG 2, ἀρ. 755, 776, 822 (ἀναθηματικὰ ἐπιγράμματα στοὺς Ἄσκληπιὸ και Ἡρακλῆ)· I. Akoris, 22 (Ἄκωρις Αἰγύπτου, 2ος/3ος αἰ. μ.Χ., ἀνάθημα στοὺς Ἄμμωνα και Σοῦχο)· I. Tomis, 117 (ἀνάθημα στοὺς Ἄσκληπιὸ και Ὑγεία)· I. Tralleis, 15 (ἀνάθημα στὸν Πάνα)· Forsén 1991 (Ἄσκληπιεῖο Πειραιᾶ, 2ος/3ος αἰ. μ.Χ., *θειαιευθείς*).

116. TAM V 1, 238 = Petzl 1994, ἀρ. 45: *διὰ τὸ ἀναβεβηκένε με ἐπὶ τὸν χορὸν ἐν ῥυπαρῶ ἐπενδύτη, /κολασθεῖσα δὲ ἐξομολογησάμην κὲ ἀνέθηκα εὐλογία, ὅτι ἐγενόμην ὀλόκ[λ]ηρος*.

117. Steinleitner 1913, σσ. 59-60 ἀρ. 32 = Petzl 1994, ἀρ. 123.

σχε από άγνωστη ασθένεια, αποδίδει τή θεραπεία της στη θεϊκή εϋνοια.¹¹⁸ Ὁ *ισοθάνατος* Στρατόνικος, τιμωρημένος από τὸ Δία Διδυμείτη γιατί εἶχε κόψει μιὰ βελανιδιά πού ἀνῆκε στοῦ θεοῦ καὶ εἶχε περιφρονήσει τή δύναμή του, «σώθηκε ἀπό μεγάλο κίνδυνο κι ἔκανε αὐτὸ τὸ ἀφιέρωμα εὐχαριστώντας τὸ θεό».¹¹⁹ Ἐνα ἄλλο κείμενο δείχνει ὅτι οἱ ἄρρωστοὶ τουλάχιστον δὲν ἔχαναν τίς ἐλπίδες τους: «Ἐπειδὴ οἱ θεοὶ τῶν Περχηνῶν (καί;) ὁ Δίας Ὀρείτης εἶχαν δώσει τὴν ἐντολή νὰ μὴν φέρνουν τὰ ζῶα τους γιὰ βοσκὴ στοῦ ἄλλοσος τοῦ Δία Ὀρείτη, (ὅμως αὐτοὶ) δὲν ὑπάκουσαν, τιμώρησαν τὸν Εὐμένη, γιὸ τοῦ Εὐμένη, καὶ τὸν ἔκαναν νὰ μοιάζει πεθαμένος. Ὅμως ἡ Τύχη μου μοῦ χάρισε ἐλπίδα».¹²⁰ Θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι σημαντικὸς θὰ ἦταν ὁ ρόλος τῆς αὐθυποβολῆς, ἰδίως σὲ ἄρρώστιες ψυχοσωματικῆς προέλευσης (π.χ. διανοητικὲς διαταραχές).¹²¹ Ἀρκετὲς ὅμως φορὲς αὐτὲς οἱ θεραπείες σχετίζονται μὲ δυσλειτουργίες ὀργάνων πού μποροῦν νὰ ἀποκατασταθοῦν ἀπὸ μόνες τους, ὅπως δείχνει ἡ περίπτωση τῆς Αὐρηλίας Ἀρτεμισίας ἀπὸ τὴν Ἐφεσο πού ὑπέφερε ἀπὸ πρόσκαιρη παράλυση ἑνὸς ὀπτικοῦ νεύρου (βλ. πάνω).

Τὰ συχνὰ αἰνιγματικὰ κείμενα τῆς Φρυγίας καὶ τῆς Λυδίας ἀφήνουν πολλὰ ἐρωτήματα ἀναπάντητα. Μᾶς φέρνουν ὅμως μὲ ἀσυνήθιστη ἀμεσότητα σὲ ἐπαφὴ μὲ τίς ἔγνοιες ἀπλῶν ἀνθρώπων στὰ χωριὰ μιᾶς περιοχῆς πού δὲν πλησίασε κανένας ἀπὸ τοὺς σωζόμενους ἀρχαίους ἱστορικοὺς ἢ γεωγράφους. Στὴν ἴδια ἐποχὴ πού ὁ Γαληνὸς συνέτασσε τὰ ἱατρικὰ συγγράμματα πού θὰ σφράγιζαν τὴν ἐπιστημονικὴ ἱατρικὴ μέχρι τὴν αὐγὴ τῶν νέων χρόνων, λίγο μακρύτερα ἀπὸ τὴ γενέτειρά του, τὸ Πέργαμο, οἱ ἱερεῖς τῶν πανίσχυρων ἱερῶν καλλιεργοῦσαν τὴν πίστη στὴν ἀλληλουχία ἁμαρτίας καὶ ἄρρώστιας, θεματοφύλακες μιᾶς παράδοσης πού χάνεται στὰ βάθη τῆς προϊστορίας.

118. Malay 1985, σ. 12 ἀρ. 4 = Petzl 1994, ἀρ. 94: *κολασθεῖσα καὶ θεραπευθεῖσα διὰ τῆς Εὐνίας (=Εὐνοίας) χιρός*. Ἐννοεῖται ἡ εὐνοια τῆς Μητρὸς Φιλίδος, τῆς θεᾶς τιμωροῦ· βλ. Petzl 1994, σ. 112.

119. TAM V 1, 179 b = Petzl 1994, ἀρ. 10.

120. Malay 1988, σσ. 150-151 ἀρ. 4 = Petzl 1994, ἀρ. 7: *Ἐπι προήγγελαν οἱ θεοὶ οἱ Περχηνῶν, Ζεὺς Ὀρείτης εἰς τὸ ἄλλοσος μὴ βόσχι|ν κτήνη, ἠπειθοῦσαν, ἐκόλασαν Εὐμένην (δίς) τὸν υἱὸν/κὲ κατέθηκε ἰσοθάνατον. Ἡ δὲ ἐμὴ Τύχη ἐλπίδαν/ἔδωκε*.

121. Πρβ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Danforth 1989, σσ. 50-63, 84-95 γιὰ τὴν ἱεροπρακτικὴ ἱατρικὴ, ἰδίως σὲ σχέση μὲ τὰ ἀναστενάγια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Προβλήματα υγείας στις εξομολογητικές επιγραφές
της Λυδίας και Φρυγίας

(Σε παρένθεση αναγράφονται οι θεοί που αναφέρονται στις σχετικές επιγραφές)

I. Όραση

1. TAM V I, 264=Petzl 1994, αρ. 50: *έκολάσθην ις τοὺς ὀφθαλμούς*, παράσταση δύο ὀφθαλμῶν (Ζεὺς Σαβάζιος, Μήτηρ Ἴπτα).
2. TAM V I, 322=Petzl 1994, αρ. 70: παράσταση δύο ὀφθαλμῶν (Ἄρτεμις Ἄναϊτις, Μῆς Τιάμου).
3. TAM V I, 459=Petzl 1994, αρ. 49: *κολασθίς ις τοὺς ὀφθαλμούς* (Ζεὺς Σαβάζιος, Μήτηρ Ἴπτα).
4. TAM V I, 466=Petzl 1994, αρ. 28: *ἐξετ[λ]ύφλω[σε]*.
5. TAM V I, 467=Petzl 1994, αρ. 29: *ἐκόλ[ασεν;] ις τὴν ὄρασ[ιν]*.
6. TAM V I, 509=Petzl 1994, αρ. 45: *έκολάσθη... ις τοὺς ὀφθαλμούς* (Ζεὺς Πειζηνός).
7. Sardis, VII, αρ. 95=Robert 1964, σ. 27 =Petzl 1994, αρ. 99: *κολασθεῖσα ις τοὺς ὀφθαλμούς*, παράσταση ὀφθαλμῶν (Ἄρτεμις Ἄναϊτις).
8. Herrmann-Varinlioglu 1984, σσ. 2-3 αρ. 1=Petzl 1994, αρ. 16: *έκολάσοντο εἰς τοὺς ὀφθαλμούς* (Θεοὶ Περουδηνοί).
9. Malay 1985, σ. 117 αρ. 11=Petzl 1994, αρ. 85: *κολα[σθεῖσα] ἀπὸ τῶν [ὄφθα]λμῶ[ν]* (Μήτηρ Φιλίς).
10. Malay 1985, σ. 120 αρ. 31=Petzl 1994, αρ. 90: παράσταση ὀφθαλμῶν (Μήτηρ Φιλίς).
11. Malay 1985, σ. 121 αρ. 34=Petzl 1994, αρ. 91: *κο[λασθεῖσα ἀπὸ] τοῦ ὀφθαλμοῦ* (;) (Μήτηρ Φιλίς).
12. Malay 1985, σ. 121 αρ. 36=Petzl 1994, αρ. 92 (πρβ. SEG, XXXV, 1209): *[κολασθ]εῖς ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν* (;) (Μήτηρ Φιλίς).
13. Malay 1985, σ. 122 αρ. 44=Petzl 1994, αρ. 93: *[κολ]ασθ[εῖσ- τῶν ὀφθ]αλμῶν* (;) (Μήτηρ Φιλίς).
14. Malay 1988, σσ. 151-152 αρ. 5=Petzl 1994, αρ. 5: *έκολασόμην τὰ ὄματα, πεπηρόκιν* (Ζεὺς, Μῆς Ἀξιοττηνός).

II. Διανοητικές διαταραχές

15. TAM V I, 460=Petzl 1994, αρ. 57: *μανῆναι ἐποίησεν* (Μήτηρ Ταρσηνή, Ἀπόλλων Τάρσιος, Μῆς Ἀξιοττηνός).
16. TAM V I, 541=Petzl 1994, αρ. 81: *ἐξέμανεν*.
17. Herrmann-Polatkan 1969, σσ. 58-63 αρ. 15=Petzl 1994, αρ. 1: *ἀπεμάκκωσεν... ἤρξατο λαλεῖν* (Ζεὺς Τρόσου).

III. Στῆθος

18. TAM V I, 261=Petzl 1994, αρ. 95: *έκολάσθη... εἰς τοὺς μαστοὺς* (Μήτηρ Φιλίς).

19. *TAM V I*, 322=Petzl 1994, ἀρ. 70: παράσταση δύο μαστῶν (Ἄρτεμις Ἐναϊτις, Μῆς Τιάμου).
20. Malay 1985, σ. 117 ἀρ. 9=Petzl 1994, ἀρ. 84: *κολασθεῖσα τοὺς μασστο[ύς]* (Μήτηρ Φιλίς, Μῆς Τιάμου).
21. Varinlioglu 1989, σ. 44 ἀρ. 3=Petzl 1994, ἀρ. 63: *κολασθεῖσα... κατὰ τοῦ δεξιοῦ μαστοῦ* (Μῆς Ἄξιοττηνός).

IV. Γλουτὸς

22. Pleket 1978/79, σσ. 88-90 ἀρ. 13=Petzl 1994, ἀρ. 75: *τὸν γλουθροῦν*, παράσταση σκέλους καὶ γλουτοῦ (Ἄρτεμις Ἐναϊτις).
23. Buckler 1914/16, σσ. 172-173 ἀρ. 2=Petzl 1994, ἀρ. 122, πρβ. Pleket 1978/79, σ. 89: *κολαθῖσα ἰς τὸν γλουθρόν* (Μήτηρ Λητώ).

V. Κάτω ἄκρα

24. *TAM V I*, 322=Petzl 1994, ἀρ. 70: παράσταση σκέλους (Ἄρτεμις Ἐναϊτις, Μῆς Τιάμου).
25. Varinlioglu 1983, σσ. 78-80 ἀρ. 2=Petzl 1994, ἀρ. 102: παράσταση σκέλους (Ζεὺς Ὀρκαμανίτης).
26. Malay 1985, σ. 116 ἀρ. 5=Petzl 1994, ἀρ. 83: παράσταση ποδιοῦ (Μήτηρ Φιλίς).
27. Malay 1985, σ. 119 ἀρ. 20=Petzl 1994, ἀρ. 89: *κολασθε[ῖσα εἰ]ς τὸν πόδα* (Μήτηρ Φιλίς).
28. Petzl 1994, ἀρ. 48: παράσταση ποδιοῦ (θεοὶ Νεακωμῆται).

VI. Ἄνω ἄκρα

29. *TAM V I*, 596=Petzl 1994, ἀρ. 78: παράσταση βραχίονα.

VII. Ἀπώλεια παρθενίας

30. Petzl-Malay 1987, σσ. 459-460=Petzl 1994, ἀρ. 59: πρβ. Chaniotis 1990, σσ. 128-129: *οὐσαν παρθένον διέρηξε* (Μῆς Ἄξιοττηνός).

VIII. Γεννητικὰ ὄργανα

31. Keil-Premmerstein 1911, σ. 25 ἀρ. 34=Malay 1985, σ. 125 ἀρ. 3: παράσταση τοῦ κατώτερου τμήματος ἀνδρικοῦ σώματος (Μήτηρ Φιλίς).

IX. Κωματώδης κατάσταση;

32. Malay 1988, σσ. 150-151 ἀρ. 4=Petzl 1994, ἀρ. 7: *κατέθηκεν ἰσοθάνατον* (Ζεὺς Ὀρεΐτης).
33. *TAM V I*, 179 b=Petzl 1994, ἀρ. 10: *κατέθηκεν... ἰσοθανάτους* (Ζεὺς Διδυμεΐτης).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Προβλήματα υγείας στα τάματα και τις αφιερώσεις
της Λυδίας και Φρυγίας

(Σε παρένθεση αναγράφονται οί θεοί που αναφέρονται στις σχετικές επιγραφές)

I. Όραση

1. TAM V 1, 332: *ὑπὲρ υγείας τῶν ὀφθαλμῶν* (Ἄρτεμις Ἀναΐτις).
2. TAM V 1, 347: παράσταση ὀφθαλμῶν (Μῆς Ἀξιοττηνός).
3. TAM V 1, 349: παράσταση ὀφθαλμῶν (Μῆς Οὐράνιος, Μῆς Ἀξιοττηνός).
- 4-5. TAM V 1, 354: ἀνάθημα δύο ἀτόμων, ἀνάγλυφη παράσταση δύο ζευγῶν ὀφθαλμῶν (Μήτηρ Ταρσηνή).
6. TAM V 1, 586: *[ὑπὲρ τῆς τελείης ὀφθαλμῶν]... ὀράσεως* (Ὅσιον-Δίκαιον).
7. TAM V 1, 598: *ὑπὲρ ὀφθαλμῶν* (Ὅσιον-Δίκαιον).
8. Van Straten 1981, σ. 139 ἀρ. 49.1: παράσταση ὀφθαλμῶν (Ζεὺς Ἀλσηνός).
9. Van Straten 1981, σ. 140 ἀρ. 49.7: παράσταση ὀφθαλμῶν (Ζεὺς Πεταρηνός).
10. Malay 1985, σ. 118 ἀρ. 19: *ὑπὲρ [τῶν ὀφθαλμῶν]* (Μήτηρ Φιλίς).
11. Malay 1985, σ. 120 ἀρ. 28: παράσταση ὀφθαλμοῦ (Μήτηρ Φιλίς).
12. Malay 1985, σ. 123 ἀρ. 50: *[ὑπὲρ] τῆς [τελείης ὀφ]θαλ[μῶν ὀράσεως;]* (Μήτηρ Φιλίς).
13. Sardis VII, ἀρ. 97: παράσταση ὀφθαλμῶν (Ἰασώ;).
14. Malay 1994, ἀρ. 79: παράσταση ὀφθαλμῶν (Ἀσκληπιός).

II. Κάτω ἄκρα

15. TAM V 1, 252: *τὸν πόδα πονήσας* (Μῆς Ἀξιοττηνός).
16. TAM V 1, 323: *[ὑπὲρ τῆς ὀλοκληρίας [τῶν] ποδῶν* (Ἄρτεμις Ἀναΐτις, Μῆς Τιάμου).
17. TAM V 1, 337: παράσταση σκέλους (Ὅσιον-Δίκαιον).
18. TAM V 1, 344: παράσταση σκέλους (Μῆς Ἀξιοττηνός).
19. TAM V 1, 402: παράσταση σκέλους (;).
20. TAM V 1, 504: παράσταση ποδιοῦ.
21. TAM V 1, 533: *ὑπὲρ το[ῦ] ποδός* (Θεὰ Βρύξι).
22. TAM V 1, 534: *ὑπὲρ τοῦ ποδός* (Θεὰ Βρύξι).
23. Ramsay 1930, σ. 285 ἀρ. 8: *[πτέρ;]ναν τραυ[ματισθέντος;]* (Ἀπόλλων).
24. Van Straten 1981, σ. 138 ἀρ. 47.2: παράσταση σκέλους (Θεὰ Οὐρανία).
25. Van Straten 1981, σ. 139 ἀρ. 47.6: παράσταση σκέλους.
26. Van Straten 1981, σ. 139 ἀρ. 48.1 = MAMA IV, 266: παράσταση σκέλους (Ζεὺς Τρόσου).
27. Van Straten 1981, σ. 139 ἀρ. 49.4: παράσταση σκέλους (Ζεὺς Ἀλσηνός).
28. Van Straten 1981, σ. 139 ἀρ. 49.5: παράσταση δύο σκελῶν (Ζεὺς Ἀλσηνός).
29. Van Straten 1981, σ. 139 ἀρ. 49.6: παράσταση σκέλους (Ζεὺς Ὁροχορείτης;).
30. Van Straten 1981, σ. 140 ἀρ. 49.8: παράσταση σκέλους (Ζεὺς Πεταρηνός).
31. Varinlioglu 1983, σσ. 77-78 ἀρ. 1: παράσταση σκέλους (Ζεὺς Ὁρκαμανεΐτης).

32. Malay 1985, σ. 115 ἀρ. 2: παράσταση σκέλους (Μήτηρ Φιλίς).
 33. Malay 1985, σ. 118 ἀρ. 14: παράσταση ποδιού (Μήτηρ Φιλίς).

III. Ἄνω ἄκρα

34. Van Straten 1981, σ. 139 ἀρ. 49.2: παράσταση βραχίονα (Ζεὺς Πεταρεϊνός).
 35. Van Straten 1981, σ. 139 ἀρ. 49.3: παράσταση βραχίονα (Ζεὺς Ὀροχορείτης).
 36. Malay 1994, ἀρ. 79: παράσταση χειριῶν (Ἄσκληπιός).

IV. Στήθος

37. TAM V 1, 324: ὑπὲρ τῶν μαστῶν (Ἄρτεμις Ἄναϊτις, Μῆς Τιάμου).
 38. Keil-Premmerstein 1911, σ. 94 ἀρ. 6: παράσταση μαστῶν.
 39. Van Straten 1981, σ. 138 ἀρ. 47.4: παράσταση μαστῶν (Θεὸς Ὑψιστος).
 40. Van Straten 1981, σ. 138 ἀρ. 47.5: παράσταση μαστοῦ (Μῆς Λαβάνας, Ζεὺς).
 41. Malay 1985, σ. 120 ἀρ. 32: παράσταση μαστοῦ (Μήτηρ Φιλίς).

V. Γεννητικά ὄργανα

42. Malay 1985, σ. 115 ἀρ. 1: παράσταση ἀνδρικῶν γεννητικῶν ὀργάνων (Μήτηρ Φιλίς).

VI. Ἐγκυμοσύνη, στειρότητα

43. TAM V 1, 462: ὑπὲρ γυνεκός... εἰ ἐλευθερωθῆ.
 44. Malay 1988, σ. 150 ἀρ. 3 = Petzl 1994, ἀρ. 65: εὐξάτο, εἰ τεκνώσει (Μῆς Ἄξιοτηνός).

VII. Παθήσεις ἄλλων ὀργάνων

Αὐτιά

45. TAM V 1, 461 b: ὑπὲρ παρωτίδων.
 46. Malay 1994, ἀρ. 79: παράσταση ὀφθαλμῶν (Ἄσκληπιός).

Πλευρά

47. SEG, VI, 213: ὅτι τῆ[ς] πλε(υ)ρᾶς ἀπον[όν] με ἐτήρησε[ς] (Ἀπόλλων Προπύλαιος).

Ἐσωτερικά ὄργανα

48. TAM V 1, 330: πάσχουσα τοῖς ἔσωθεν (Ἄρτεμις Ἄναϊτις).

Ἄναπνευστικές διαταραχές

49. TAM V 1, 247: διὰ τὴν περίπνυαν (Ὅσιον-Δίκαιον).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ALESHIRE, S., *The Athenian Asklepieion: The People, Their Dedications, and the Inventories*, Ἄμστερνταμ 1989.
- BOUDON, V., «Le rôle de l'eau dans les proscriptions médicales d'Asclépios chez Galien et Aelius Aristide», στο *L'eau, la santé et la maladie dans le monde grec. Actes du Colloque organisé à Paris du 25 au 27 novembre 1992* (Bulletin de Correspondance Hellénique, Suppl. 28), Παρίσι 1994, σσ. 157-168.
- BUCKLER, W.H., «Some Lydian Propitiatory Inscriptions», *Annual of the British School at Athens* 21 (1914/16), σσ. 169-183.
- BURESCH, K., *Aus Lydien. Epigraphisch-geographische Reisefrüchte*, Λυψία 1898.
- BURKERT, W., *Die orientalisierende Epoche in der griechischen Religion und Literatur*, Χαϊδελβέργη 1984.
- CHANIOTIS, A., *Historie und Historiker in den griechischen Inschriften. Epigraphische Beiträge zur griechischen Historiographie*, Στουτγάρδη 1988.
- CHANIOTIS, A., «Drei kleinasiatische Inschriften zur griechischen Religion», *Epigraphica Anatolica* 15 (1990), σσ. 127-133.
- CHANIOTIS, A., «Illness and Cures in the Greek Propitiatory Inscriptions and Dedications of Lydia and Phrygia», στο *PH. J. VAN DER EIJK - H.F.J. HORSTMANSHOFF - P.H. SCHRIJVERS (ἐκδ.), Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context. Papers Read at the Congress Held at Leiden University, 13-15 April 1992*, τόμ. 2, Ἄμστερνταμ-Ἀτλάντα 1995, σσ. 323-344.
- CREMER, M.L. - NOLLÉ, J., «Lydische Steindenkmäler», *Chiron* 18 (1988), σσ. 199-214.
- DANFORTH, L.M., *Firewalking and Religious Healing. The Anastenaria of Greece and the American Firewalking Movement*, Πρίνστον 1989.
- DAVARAS, C., *Guide to Cretan Antiquities*, Ἀθήνα 1976.
- EDELSTEIN, E.J. - EDELSTEIN, L., *Asclepius: A Collection and Interpretation of the Testimonies*, Βαλτιμόρη 1945.
- ESSER, A., *Das Antlitz der Blindheit in der Antike*, Λέιντεν 1961.
- FORSÉN, B., «Gliederweihungen aus Piraeus», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 87 (1991), σσ. 173-175.
- FORSÉN, B. - SIRONEN, E., «Parische Gliederweihungen», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 87 (1991), σσ. 176-180.
- FRISCH, P., «Über die lydisch-phrygischen Steininschriften und die "confessiones" des Augustinus», *Epigraphica Anatolica* 2 (1983), σσ. 41-45.
- FURLEY, W.D., «Besprechung und Behandlung. Zur Form und Funktion von ἐπωδαί in der griechischen Zaubermedizin», στο *G.W. MOST - H. PETERSMANN - A.M. RITTER (ἐκδ.), Philanthropia kai Eusebeia. Festschrift für Albrecht Dihle zum 70. Geburtstag*, Γοττίγνη 1993, σσ. 80-104.
- GORDON, R., «The Healing Event in Graeco-Roman Folk-Medicine», στο *PH. J. VAN DER EIJK - H.F.J. HORSTMANSHOFF - P.H. SCHRIJVERS (ἐκδ.), Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context. Papers Read at the Congress Held at Leiden University, 13-15 April 1992*, τόμ. 2, Ἄμστερνταμ-Ἀτλάντα 1995, σσ. 363-376.

- GRMEK, M.D., *Diseases in the Ancient World*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1989.
- GSCHNITZER, F., «Eine persische Kultstiftung in Sardeis und die "Sippengötter" Vorderasiens», στὼν W. MEID - H. TRENKWALDER (ἐκδ.), *Im Bannkreis des Alten Orients. Studien zur Sprach- und Kulturgeschichte des Alten Orients und seines Ausstrahlungsraumes Karl Oberhuber zum 70. Geburtstag gewidmet*, Ἴνστιτουτο 1986, σσ. 45-54.
- HERRMANN, P. - POLATKAN, K.Z., *Das Testament des Epikrates und andere neue Inschriften aus dem Museum von Manisa*, Βιέννη 1969.
- HERRMANN, P., «Sühn- und Grabinschriften aus der Katakekaumene im archäologischen Museum von Izmir», *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien* 122 (1985), σσ. 248-261.
- HERRMANN, P. - VARINLIOGLU, E., «Theoi Pereudinoi. Eine Gruppe von Weihungen und Sühneinschriften aus der Katakekaumene», *Epigraphica Anatolica* 3 (1984), σσ. 1-17.
- HERZOG, R., *Die Wunderheilungen von Epidaurus*, Λυψία 1931.
- JACKSON, R., *Doctors and Diseases in the Roman Empire*, Λονδίνο 1988.
- KEIL, J. - PREMIERSTEIN, A. VON, *Bericht über eine zweite Reise in Lydien*, Βιέννη 1911.
- KOTANSKY R., «Incantations and Prayers for Salvation on Inscribed Greek Amulets», στὼν CHR. A. FARAONE - D. OBINK (ἐκδ.), *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*, Νέα Ὑόρκη-Ὁξφόρδη 1991, σσ. 107-137.
- KRAUSE, C., «Hostia» στὴν *Realencyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft*, *Suppl. V* (1931), σσ. 236-282.
- KUDLIEN, F., «Beichte und Heilung», *Medizinhistorisches Journal* 13 (1978), σσ. 1-14.
- LAMBRINOUDAKIS, V., «L'eau médicale à Épidaure», στὸ *L'eau, la santé et la maladie dans le monde grec. Actes du Colloque organisé à Paris du 25 au 27 novembre 1992 (Bulletin de Correspondance Hellénique, Suppl. 28)*, Παρίσι 1994, σσ. 225-236.
- MALAY, H., «The Sanctuary of Meter Phileis Near Philadelphia», *Epigraphica Anatolica* 6 (1985), σσ. 111-125.
- MALAY, H., «New Confession-Inscriptions in the Manisa and Bergama Museums», *Epigraphica Anatolica* 12 (1988), σσ. 147-152.
- MALAY, H., «Θυμολυτεῖν and θυμολυσία and the Cult of Apollon Axyros in Lydia», *Epigraphica Anatolica* 20 (1992), σσ. 75-76.
- MALAY, H., *Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum (TAM, Ergänzungsband, 19)*, Βιέννη 1994.
- MALAY, H. - PETZL, G., «Neue Inschriften aus den Museen Manisa, Izmir und Bergama», *Epigraphica Anatolica* 6 (1985), σσ. 55-68.
- MANGANARO, G., «La dedica di un aphidrysmo di Men Axittenos del 118 d.C.», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 61 (1985), σσ. 199-203.
- MEIER, C.A., *Antike Inkubation und moderne Psychotherapie*, Ζυρίχη 1949.
- MERKELBACH, R., «Aurelia Artemisia aus Ephesos, eine geheilte Augenkranke», *Epigraphica Anatolica* 20 (1992), σ. 55.
- MOULINIER, L., *Le pur et l'impur dans la pensée des Grecs d'Homère a Aristote*, Παρίσι 1952.
- MÜLLER, H., «Ein Heilungsbericht aus dem Asklepieion von Pergamon», *Chiron* 17 (1987), σσ. 193-233.
- NICOLAOU, I., «Les bouillottes thérapeutiques de Paphos et leurs parallèles hors de Chypre», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 113 (1989), σσ. 301-318.

- NILSSON, M.P., *Geschichte der griechischen Religion*, τόμ. 2, Μόναχο ²1961.
- NOORDA, S., «Illness and Sin, Forgiving and Healing», στοῦ M.J. VERMASEREN (ἐκδ.), *Studies in Hellenistic Religions*, Λέιντεν 1979, σσ. 215-224.
- PARKER, R., *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Ὁξφόρδη 1983.
- PETTAZZONI, R., *La confessione dei peccati*, τόμ. 3: *Siria, Hittiti, Asia Minore, Grecia*, Μπολώνια 1936.
- PETTAZZONI, R., «Confession of Sins and the Classics», στοῦ *Essays on the History of Religion*, Λέιντεν 1954, σσ. 55-67.
- PETZL, G., «Sünde, Strafe, Wiedergutmachung», *Epigraphica Anatolica* 12 (1988), σσ. 155-166.
- PETZL, G., «Lukians Podagra und die Beichtinschriften Kleinasiens», *Métis* 6 (1991), σσ. 131-145.
- PETZL, G., *Die Beichtinschriften Westkleinasiens (Epigraphica Anatolica 22)*, Βόννη 1994.
- PETZL, G., «Ländliche Religiosität in Lydien», στοῦ E. SCHWERTHEIM (ἐκδ.), *Forschungen in Lydien (Asia Minor Studien, 17)*, Βόννη 1995, σσ. 37-48.
- PETZL, G. - MALAY, G., «A New Confession Inscription from the Katakekaumene», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 28 (1987), σσ. 459-472.
- PLEKET, H.W., «New Inscriptions from Lydia», *Talanta* 10/11 (1978/79), σσ. 74-91.
- PLEKET, H.W., «The Social Status of Physicians in the Graeco-Roman World», στῶν PH. J. VAN DER EIJK - H.F.J. HORSTMANSHOFF - P.H. SCHRIJVERS (ἐκδ.), *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context. Papers Read at the Congress Held at Leiden University, 13-15 April 1992*, τόμ. 1, Ἄμστερνταμ-Ἀτλάντα 1995, σσ. 27-34.
- RAMSAY, W.M., «Anatolica quaedam», *Journal of Hellenic Studies* 50 (1930), σσ. 263-287.
- REITZENSTEIN, R., *Die hellenistischen Mysterienreligionen nach ihren Grundlagen und Wirkungen*, Λιψία ³1927.
- RICL, M., «The Appeal to Divine Justice in the Lydian Confession-Inscriptions», στοῦ E. SCHWERRHEIM (ἐκδ.), *Forschungen in Lydien (Asia Minor Studien, 17)*, Βόννη 1995, σσ. 67-76.
- ROBERT, L., *Études anatoliennes*, Παρίσι 1937.
- ROBERT, L., *Nouvelles inscriptions de Sardes*, Παρίσι 1964.
- ROHDE, E., *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*, Τυβίγγη ¹⁰1925.
- SCARBOROUGH, J., «The Pharmacology of Sacred Plants, Herbs, and Roots», στῶν CHR. A. FARAONE - D. OBBINK (ἐκδ.), *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*, Νέα Ὑόρκη-Ὁξφόρδη 1991, σσ. 128-174.
- SIEBENTHAL, W. VON, *Krankheit als Folge der Sünde. Eine medizinhistorische Untersuchung*, Ἀννόβερο 1950.
- STEINLEITNER, F.S., *Die Beicht im Zusammenhange mit der sakralen Rechtspflege in der Antike*, Μόναχο 1913.
- STENGEL, P., *Opferbräuche der Griechen*, Λιψία-Βερολίνο 1910.
- VAN STRATEN, F.T., «Gifts For the Gods», στοῦ H.S. VERSNEL (ἐκδ.), *Faith, Hope, and Worship. Aspects of Religious Mentality in the Ancient World*, Λέιντεν 1981, σσ. 65-151.
- STRUBBE, J.H.M., «Cursed Be He That Moves My Bones», στῶν CHR. A. FARAONE - D.

- ΟΒΒΙΝΚ (ἐκδ.), *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*, Νέα Ὑόρκη-Ὁξφόρδη 1991, σσ. 33-59.
- ΒΑΡΙΝΛΙΟΓΛΟΥ, Ε., «Zeus Orkamaneites and the Expiatory Inscriptions», *Epigraphica Anatolica* 1 (1983), σσ. 75-86.
- ΒΑΡΙΝΛΙΟΓΛΟΥ, Ε., «Eine Gruppe von Sühneinschriften aus dem Museum von Usak», *Epigraphica Anatolica* 13 (1989), σσ. 37-50.
- ΒΕΡΣΝΕΛ, Η.Σ., «Beyond Cursing: The Appeal to Justice in Judicial Prayers», στῶν ΧΡ. Α. ΦΑΡΑΟΝΕ - Δ. ΟΒΒΙΝΚ (ἐκδ.), *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*, Νέα Ὑόρκη-Ὁξφόρδη 1991, σσ. 60-106.
- ΖΙΝΓΕΡΛΕ, Ι., «Heiliges Recht», *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 23 (1926), Beiblatt, σσ. 5-72.